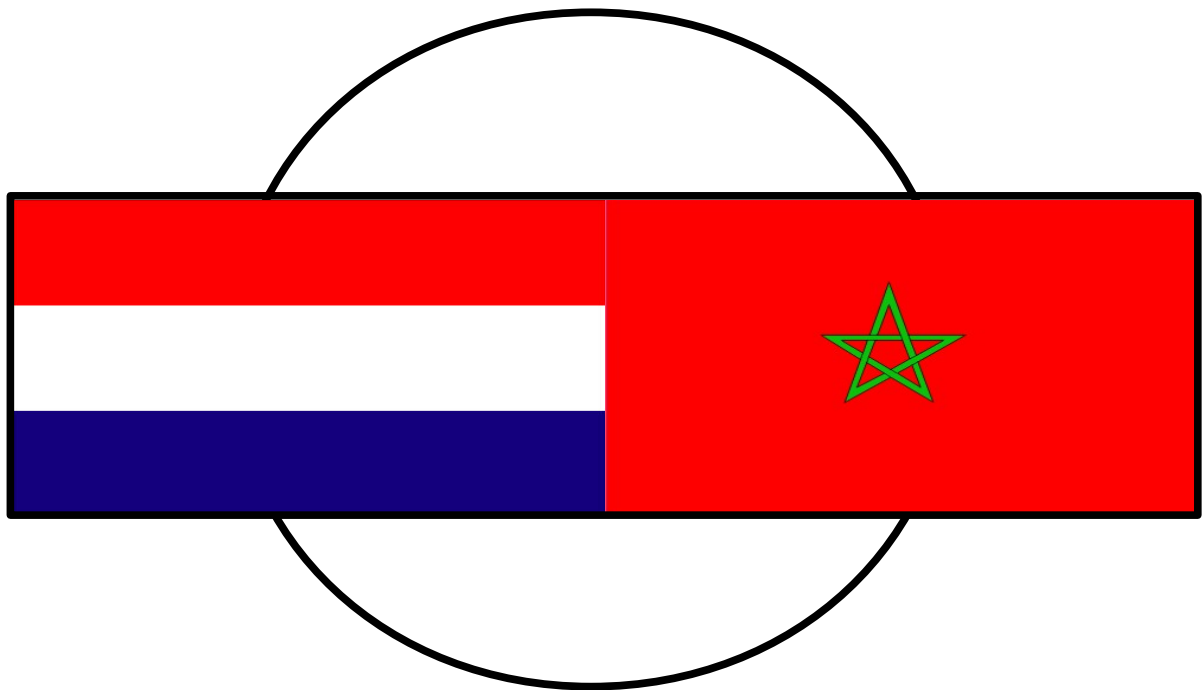

Ga terug naar je eigen land..?

Een kwalitatief onderzoek naar de invloed van sociale contextfactoren op thuisgevoelens en remigratie van Marokkaanse Nederlanders

Yàsir van Holst
Universiteit Utrecht
2010

Ga terug naar je eigen land..?

Een kwalitatief onderzoek naar de invloed van sociale contextfactoren op thuisgevoelens en remigratie van Marokkaanse Nederlanders

Student: Yàsir van Holst

Nummer: 0459933

Studierichting: Culturele Antropologie

Opleiding: Master 'Multiculturalisme in vergelijkend perspectief'

Instelling: Universiteit Utrecht

Begeleiders: Anne Gordijn en Marjolein Hooiveld

Datum: 16 augustus 2010

Voorwoord

3 maanden ben ik in Marokko geweest, net zoveel maanden later is de rapportage over dit verblijf af. Het schrijven van een scriptie blijft toch een hele onderneming. Cultureel antropologisch onderzoek is hierin een bijzonder geval. De methoden van onderzoek vergen dat de onderzoeker bijna 24 uur per dag bezig is. De antropoloog is een soort stofzuiger die alles wat er om zich heen gebeurt in zich opneemt, om dit vervolgens op nauwkeurige wijze in woorden uit te drukken. Het vergt dan ook een enorm schrijftalent om hier een helder verhaal mee te schrijven. Dit bleek een grote uitdaging voor mij als afgestudeerd bestuurs- en organisatiewetenschapper. Ik was al geroutineerd in het gebruik van de kwalitatieve onderzoeksmethoden als het diepte-interview en observatie. Het *being there* en etnografische principe van de antropologie had ik echter nog niet in zo'n intensiteit meegemaakt. Je gaat op reis naar een ander land en denkt daar een onderzoek uit te voeren door 'te praten met mensen'. Geleidelijk aan merkte ik dat ik een knop om moest zetten. Het gaat niet alleen om de inhoud van de interviews, het gaat om de mensen achter deze inhoud. Wie zijn dat nu eigenlijk? Als een rechercheur pluis je het hele leven van deze mensen door. Nog nooit heb ik zoveel notities gemaakt bij een onderzoek. Memo's, dagboeken, gespreksverslagen en ook nog eens transcripties. Ik kan echter niet ontkennen dat de diepgang die hiermee kan worden bereikt van een ongekend niveau is. Ik wil dan ook mijn dank uitspreken aan degenen die mij hebben geholpen bij dit karwei: de Universiteit Utrecht, voor het bieden van deze kans en het over het algemeen tot de verbeelding sprekende onderwijsprogramma het afgelopen jaar. Daarbij Anne Gordijn voor haar scherpe feedback en Diederick Raven voor zijn vertrouwen. Alsook Marjolein Hooiveld, die mij in de laatste fase nog geduldig heeft bijgestaan. Rachida, Mohamed, Hasna, Khadija, Fatima Zahra voor hun fantastische ondersteuning en prettig gezelschap in Berkane. Ik hoop dat jullie ook een beetje van mijn gezelschap hebben kunnen genieten. Ik dank Najib, Cynthia, Farid, voor hun hulp bij het vinden en behouden van onderdak. Arwen en Annemarieke voor de inspiratie, het meedenken en de tips. Mijn medestudenten Joost en Trijnke, voor hun fijne gezelschap en klankbord tijdens mijn bezoekjes aan hun onderzoekslocaties Melilla en Rabat. Mijn ouders, voor hun steun in het algemeen. Daarbij gaat speciale dank uit naar mijn vader, die mij niet alleen met de SSR in contact heeft gebracht, maar mij ook in Marokko heeft ontvangen en geholpen daar wegwijs te worden. Uiteraard al mijn respondenten, die ik niet bij naam zal noemen zoals afgesproken. Maar jullie weten wie jullie zijn. Bedankt voor jullie vriendelijke en gastvrije ontvangst en de prettige en persoonlijke gesprekken die ik met jullie heb mogen voeren. Het was me een eer en een genoegen. Als laatste dank ik Marokko, voor de mooie bergen, de mensen en het lekkere eten. Die mij genoeg energie gaven om deze intense veldwerkperiode door te komen.

Inhoudsopgave

1 Inleiding.....	5
2 'Vroeger was het beter': Beleving van de sociale context in Nederland.....	9
2.1 'Wees kalm en geduldig': leven als Marokkaan onder Nederlanders	11
2.2 'Fitting in': aanpassing en 'integratie'	14
2.3 Ervaring van het politieke en sociale klimaat: 'vroeger was het beter'	16
2.4 Gestrest Nederland.....	18
2.5 Identiteitscrisis?.....	20
2.6 Te vroeg voor conclusies.....	26
3 'Niks te verliezen': remigratiemotieven en factoren	27
3.1 Basismotieven	28
3.1.1 Op zoek naar gezondheid	28
3.1.2 Werk: 'Nederland is af'.....	29
3.1.3 Nostalgie: de mooie herinnering of de mooie verbeelding?.....	31
3.2 Achterliggende motivaties en factoren.....	33
3.2.1 Liefde en relaties; 'niemand wil alleen zijn'.....	33
3.2.2 'Ik heb familie daar': transnationale banden als motivatie?.....	34
3.2.3 Levensfase en emigratie: avontuur versus oude dag.....	36
3.2.4 Financiën en mobiliteit: remigranten als tourists?.....	37
3.3 Oog voor sociale context	40
3.4 Concluderend: Het echte motief...op zoek naar rust.....	42
4 Analyse en conclusies: op zoek naar rust in een hectische wereld.....	44
4.1 Sociale context en thuisgevoelens in Nederland: othering en nonbelonging.....	44
4.2 Transmigranten op zoek naar home.....	50
4.3 Concluderend: sociale context als onzichtbaar motief?.....	52
4.4 Reflectie en suggesties voor vervolgonderzoek.....	53
Bibliografie.....	54
Bijlagen.....	57
Conceptueel Kader.....	58
'Hoe bevalt het hier tot nu toe?': een notitie bij het nieuwe leven in Marokko.....	64
Methodologische toelichting.....	66
Bijlage 4: Tabel met basisinformatie alle respondenten.....	70

1 Inleiding

Dit is een kwalitatief onderzoek naar de invloed van de Nederlandse sociale context op thuisgevoelens van Marokkaanse Nederlanders die geremigreerd, ofwel teruggekeerd zijn naar Marokko. Hierbij zijn diepte-interviews, participerende observaties en een vergelijkende theoretische analyse bij gebruikt.¹ Met sociale context wordt praktisch bedoeld; de ervaring van het leven in Nederland. Algemeen gesteld de interactie met de maatschappij. Wat voor sociale contacten heeft iemand gehad en hoe worden die beleefd? Maar ook indirect contact als ervaring van media berichtgeving en politieke ontwikkelingen. Deze kunnen allen bijdragen aan een gevoel 'erbij te horen', prettig en thuis te voelen of juist niet. Ik wil met dit onderzoek enerzijds de ambigue en diepgaande invloed van sociale contextfactoren op thuisgevoelens aantonen, alsook de relatie van thuisgevoelens op remigratie van Marokkaanse Nederlanders. Hierbij is gekozen consequent de term 'remigratie' te hanteren, met het oog op de terugkeer van deze mensen naar het land waar zij óf hun ouders geboren zijn.

De sociale contextfactoren die mij hebben geïnspireerd tot de uitvoering van dit onderzoek zijn gelegen in het relatief slechte imago dat Marokkaanse Nederlanders in Nederland hebben gekregen. Voordat ik dit toelicht, eerst een korte achtergrond. Marokkanen vestigen zich in Nederland vanaf de jaren 60 van de vorige eeuw. Velen werden gerecruteerd als zogenaamde gastarbeiders door de Nederlandse overheid, of kwamen op eigen initiatief. In die tijd had Nederland extra arbeidskrachten nodig voor laaggeschoold en fysiek werk, zoals in mijnbouw en metaalnijverheid (Obdeijn 2002: 213-225). Tot op heden zijn veel van deze arbeiders in Nederland gebleven en hebben zij hier gezinnen gevormd. De laatste jaren is er een groeiende onvrede over 'moslims', die door de aanslagen van 11 september 2001 op de 'Twin Towers' in de VS en daaropvolgende politieke ontwikkelingen in Nederland sterker bekritiseerd worden (*cf.* Van der Veer 2006; SCP 2009). Marokkanen zijn over het algemeen moslim, waardoor deze negatieve beeldvorming Marokkanen in Nederland dan ook direct kan raken (Hermans 1985: 89). Overlastgevende Marokkaanse jeugd heeft daarnaast tevens haar invloed gehad op het imago van Marokkaanse Nederlanders. Ik vroeg mij af of en hoe deze negatieve publieke uitingen de Marokkaanse Nederlanders die naar Marokko zijn teruggekeerd beïnvloeden. Hoe de *beleving* van het leven dat zij in Nederland leidden, hieraan heeft bijgedragen.² Hierbij de focus leggend op de *push* factor voor remigratie. Een belangrijke factor hierbij is *othering* gebleken (Ghorashi 2003:170). Het 'anders' voelen in de samenleving door bepaalde uitingen van mensen. Mijn onderzoek biedt in die zin een indicatie voor de mate waarin Marokkaanse Nederlanders zich iets

¹ Zie de bijlagen voor een uitgebreide toelichting op de methodologie.

² Het onderzoek richt zich dus op het leven vóór remigratie. Een notitie bij het leven in Marokko is echter wel in bijlage 2 toegevoegd.

aantrekken of oog hebben voor dergelijke sociale ontwikkelingen. Maar bovenal in hoeverre een dergelijke context van invloed is op remigratie.

De verbinding tussen beleving van sociale context en remigratie is gemaakt door een analytische focus op het in de antropologie veelgebruikte thema van *home* en *belonging*. Marokkaanse Nederlanders, en alle andere migranten, hebben bindingen met verschillende landen. Deze onderhouden ze door wat 'transnationale' relaties worden genoemd (Grillo 2004:864). In dit geval zijn de meest directe met Nederland en Marokko, door intensieve contacten met familie en vrienden. Alsook de binding met de fysieke omgeving door langdurig verblijf in beide landen, waarbij taal en culturele gebruiken (gedeeltelijk) zijn eigen gemaakt. Het gevoel ergens thuis te voelen (gevoel van *home*) en met name ook thuis te horen (*belonging*) krijgt in een dergelijke internationale migratiecontext een sterker 'hybride' of flexibel karakter (Ghorashi 2003:209-234). Hedetoft en Hjort (2002: VI-XVIII) verklaren dat deze thuisgevoelens al lang niet meer te verbinden zijn aan een enkele 'natie-staat'. De ontwikkeling van technologie om sneller en makkelijker over lange afstanden te reizen en te communiceren, hebben onder andere internationale migratie bevordert. De wereld is in die zin kleiner geworden, een proces dat 'mondialisering' wordt genoemd (Inda & Rosaldo 2008:4). Door deze mondialisering zijn banden met andere landen gemakkelijker te onderhouden, waardoor persoonlijke binding met één bepaalde plek minder vanzelfsprekend wordt. Hedetoft en Hjort (2002) spreken hierbij van een 'deterritorialisering' van thuisgevoelens. Het creëren van een thuisgevoel is in deze tijd van toegenomen migratiestromen en -mogelijkheden dan ook steeds complexer geworden (cf. Hedetoft & Hjort 2002; Ghorashi 2003). Zo stappen mensen die naar een ander land migreren in een onzekere wereld, waarvan zij niet goed kunnen inschatten wat hen daar te wachten staat en hoe ze hier mee om kunnen gaan, wat dilemma's oplevert over hun identiteit (Ghorashi 2003: 187-193). Hetgeen in het actuele sociaalwetenschappelijke discours gaat over transnationale identificatie en identiteiten als uitkomsten van dit proces, waarbij de focus ligt op de rol van transnationale relaties bij de vormgeving van de sociale identiteit (cf. Cassarino 2004; Wessendorf 2008; Bradatan et al. 2010). In het licht van mijn onderzoek is dit gegeven interessant, omdat het verklaart dat de gevoelens van *home* en *belonging* van Marokkaanse Nederlanders kunnen verschuiven tussen Nederland en Marokko. In een dergelijke mate, dat deze eraan kunnen bijdragen de keuze te maken te remigreren. Zo vertrekken er ieder enkele duizenden Marokkanen naar Marokko, waarin een lichte stijging in het afgelopen decennium is te zien (CBS 2009). Met name de stijging van tweede generatie³ Marokkanen is opvallend, zij zijn over het algemeen in Nederland opgegroeid. Onderzoek naar Nederlands-Marokkaanse remigranten in Marokko is in dat opzicht interessant, omdat het een actuele uitwerking van de *home* en *belonging* thematiek zoals beschreven door Hedetoft en Hjort

³ Hiermee bedoel ik mensen met ouders die in Marokko zijn geboren. Zie Christou & King 2010.

(2002) laat zien. Mensen die daadwerkelijk zijn geremigreerd naar een andere natiestaat, waar zij zich meer thuis hopen te voelen.

Binnen deze context is onderzocht hoe reeds teruggekeerde Marokkaanse Nederlanders zich thuis voelden in Nederland en hoe dit heeft bijgedragen aan hun besluit te vertrekken naar Marokko. Hierbij is de volgende vraagstelling gehanteerd als richtinggevende notie;

'Welke rol speelt de Nederlandse sociale context voor remigratie van Marokkaanse Nederlanders?'

Het onderzoek is uitgevoerd vanuit de stad Berkane, in noord-oost Marokko. De meeste Marokkaanse Nederlanders komen uit dit gebied, ook wel bekend als de Rif (Obdeijn 2002:213-215). Berkane is een plattelandsgemeente met ongeveer 80 tot 100000 inwoners. Het wordt omringd door andere grote emigrantesteden als Nador en Oujda, met in het noorden de badplaats Saïdia. In Berkane is de Stichting Steun Remigranten (SSR) gevestigd, die de Marokkaans-Nederlandse remigranten sinds jaar en dag steunt bij hun contacten met Nederland en integratie in Marokko wat betreft juridische zaken. De SSR is mijn steun en toeverlaat in het veld geweest en hebben mij in contact gebracht met remigranten en andere contactpersonen.

Er is door middel van diepte-interviews met 23 personen van verschillende leeftijd, geslacht en migratiedynamiek gesproken.⁴ Hierbij stond voorop dat zij vrijwillig naar Marokko zijn teruggekeerd, omdat het onderzoek beoogd inzicht te geven in de invloed van maatschappelijke factoren. Dit wordt het beste bereikt als respondenten de vrije keus hadden te vertrekken. Gedwongen migratie, zoals door gearrangeerde huwelijken, kinderen die met hun ouders mee zijn geëmigreerd, mensen die achtergelaten of uitgezet zijn, vallen daarbij af. Met name de thematiek van in Marokko achtergelaten Marokkaans-Nederlandse vrouwen heeft de laatste jaren veel aandacht gekregen van zowel de SSR als de wetenschap, alsook de politiek (zie *e.g.* Bartels 2005).

Sociale context en motieven van remigratie bieden een ambigu en veelzijdig thema. Hieronder zitten uiteraard vele thema's verscholen die hierboven niet genoemd zijn. De meerwaarde van dit onderzoek is dan ook dat niet alleen empirische en praktische belevingen, motivaties en redenties worden belicht, maar tevens de onderliggende kwesties met betrekking tot etniciteit, identiteit en transnationale verbanden. Dit alles in verbondenheid met de eerder genoemde *home* en *belonging* thematiek. Dergelijk onderzoek combineert praktische uitkomsten, welke een indicatie vormen voor onderliggende 'grotere' thema's als migratie onder invloed van mondialisering. Dat is de meerwaarde van wetenschap en specifiek kwalitatief onderzoek, vanwege haar focus op diepgang en problematisering. Ik hoop hiermee dan ook een bijdrage te leveren aan inzicht in de

⁴ Zie de bijlagen voor eens schematische weergave en introductie van mijn respondenten. Overigens zijn enkele respondenten geselecteerd om de rapportage mee vorm te geven, omdat hun verhalen het meest sprekend waren.

complexiteit en ambiguïteit van motieven voor emigratie en specifiek remigratie, met het oog op de mondialisering en bijkomende transnationalisering van de wereld.

Deze rapportage is als volgt opgebouwd. Er wordt begonnen met twee empirische hoofdstukken. Waarin enerzijds de beleving van de sociale context door remigranten voorop staat. Hierbij is met name aandacht voor de werking van *othering* en de dynamiek van sociale contacten voor gevoelens van *home* en *belonging*. Het hoofdstuk dat hierop volgt maakt de koppeling met motieven van remigratie. Hierbij de motieven die remigranten zelf noemen in een kritisch licht houdende, door een analyse van achterliggende sociale factoren. In een afsluitend hoofdstuk worden vervolgens de concepten van sociale context en remigratiemotieven verbonden, door een samenvatting en verwevende analyse te bieden van het voorgaande. Door de complexe en ambigue natuur van de resultaten is hierbij zoveel mogelijk met een thematische splitsing gewerkt, ter bevordering van de leesbaarheid en het begrip van de implicaties. Doordat in deze rapportage theoretische inzichten zijn verweven met empirische resultaten, is ervoor gekozen een uitgebreide theoretische context in een bijlage te plaatsen. Dit theoretische hoofdstuk biedt een achtergrond en toelichting op theoretische concepten, waaronder de dynamiek van remigratie en hiermee een verdere verdieping van de thematiek. Het is echter voor het begrip van de grote lijn van deze scriptie niet noodzakelijk deze te lezen.

RESULTATEN

De volgende twee hoofdstukken doen verslag van de empirische resultaten van dit onderzoek. Deze zijn gesplitst in een bespreking van de ervaring van de Nederlandse sociale context door remigranten enerzijds en hun migratiemotieven anderzijds. Hiermee wordt recht gedaan aan de praktijk⁵, waarin het één niet per definitie aan het andere wordt gekoppeld, terwijl zij wel degelijk onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Zoals in deze rapportage wordt aangetoond.

2 'Vroeger was het beter': Beleving van de sociale context in Nederland

Het is dinsdag 23 februari 2010, 10.00 uur. Vandaag heb ik mijn tweede interview. Ik heb een afspraak met Redouan op het kantoor van de SSR. Ik ontmoet hem bij de balie, waar hij zich ruim op tijd meldt. Na elkaar de hand geschud te hebben, begeleid ik hem naar een leeg kantoor. Ik sluit voor de zekerheid de deur, met het oog op de verwachte rumoer die het open spreekuur, dat nu tevens gaande is, kan veroorzaken. Ik vraag hem zich te introduceren en nadat hij zijn naam en leeftijd heeft genoemd, begint hij uit zichzelf te vertellen over zijn terugkeer naar Marokko. Waarbij hij opvallend genoeg met zijn eerste inhoudelijke opmerking al meteen inzicht geeft in de dynamiek van migratie van Marokkaanse Nederlanders en de rol van sociale context, zoals ik die in de opzet van mijn onderzoek bedacht had:

- *'Wie had gedacht dat ik mij zo lang in Nederland zou vestigen en dan weer terug naar Marokko. Ik droomde ervan om naar Nederland te gaan. Je wordt oud, je gaat anders denken, je krijgt steeds een beetje heimwee naar je geboorteland. Dan wil je rustig gaan doen en dan ga je de wegen zoeken om dat te bereiken. En als ik zo'n leeftijd bereikt heb, je hebt genoeg gewerkt, je bent al een beetje moe eigenlijk. De omstandigheden veranderen, met name in Nederland, na aankomst van Pim Fortuyn, of 11 september. Uhh Van Gogh die vermoord was, heh ja toen was de sfeer alleen maar steeds grimmiger. Toen begon Nederland te veranderen. De tolerantie was minder, die wij vroeger wel hadden. Het was makkelijk om werk te vinden, mensen waren veel aardiger en openlijk en uhh dat zijn ze nog hoor, maar alleen toch naar mijn inziens zijn de omstandigheden behoorlijk veranderd. Ook de druk eigenlijk op met name de media...uh ook de regels zijn veranderd, strakke regels.' "Dure leven ook. Dan ga je denken van nou, dat hoeft voor mij eigenlijk niet meer. De mediadruk, op de moslims, met name op de Marokkanen, zie je dat elke dag in de krant. Op de tv, dan denk je nou ja het is jammer eigenlijk dat wij in zo'n situatie terecht komen nu.'* (Redouan, 56)

⁵ Hiermee bedoel ik de opvattingen van mijn respondenten. De weergave van hun beleving staat immers voorop.

Veel van mijn respondenten geven aan maatschappelijke veranderingen te hebben gemerkt in de loop der jaren dat zij in Nederland woonden. En deze zijn over het algemeen niet als positief ervaren, zoals het fragment hierboven laat zien. De ervaringen met de Nederlandse maatschappij hebben in die zin bijgedragen aan een gevoel van vermoeidheid. Men is ieder op zijn eigen manier, moe van Nederland. In de hier volgende empirische hoofdstukken wordt aandacht besteedt aan de dynamiek die achter deze gevoelens schuil gaat, door een kritische belichting van de beleving van de sociale context en migratiemotieven.

In dit eerste empirische hoofdstuk is uiteengezet hoe mijn informanten hun leven in Nederland hebben beleefd met betrekking tot hun gevoel van *home* en *belonging*. Dit leven in Nederland vormt in dit schrijven de eerdergenoemde sociale context, waarvan de verschillende onderdelen en relevante factoren in paragrafen in dit hoofdstuk worden besproken. Dit levert een beeld op van 'anders zijn' en een bijkomend verlangen naar elders. Factoren die mogelijkwijs hebben bijgedragen aan hun remigratie. De remigranten hebben elk hun eigen verhaal en dynamiek. In de volgende paragrafen wordt een overzicht gepresenteerd van thema's die spelen bij hun beleving van de Nederlandse sociale context.

Een toelichting op het creëren van een thuis in Nederland: interactie met de maatschappij

'Mijn' remigranten hebben allen een aanzienlijke tijd in Nederland gewoond. Ze hebben gestudeerd, gewerkt, gewinkeld, gesport, noem maar op. Op die manier hebben ze hun leven in Nederland invulling en zin gegeven. Zo creëerden zij hun thuis, een plek waar ze woonden en zich zo prettig mogelijk probeerden te voelen. De mate en inhoud van het contact met vrienden, kennissen, familie, collega's, burens, maar ook vreemden, beïnvloeden de band die zij voelen met hun woonplek. Meerdere respondenten gaven aan dat het verhuizen van vrienden uit de buurt, hen met een gevoel van 'wat doe ik hier nog', ofwel *nonbelonging* opleverde. De sociale contacten binden in die zin de mensen aan een plek. Je zou daar vraagtekens bij kunnen stellen in een tijdperk van internet en telefonie en bovendien in een relatief klein land als Nederland, maar het niet meer 'even' op bezoek kunnen gaan bij een voormalige buurman is blijkbaar toch een gemis.

Politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, zoals een negatieve beeldvorming over Marokkanen en moslims, kunnen een invloed hebben op de aard van deze sociale contacten, zoals het eerder gepresenteerde citaat van Redouan ook laat zien. Mensen kunnen het idee hebben dat door bepaalde dramatische gebeurtenissen, zoals de aanslagen van 11 september 2001, onderlinge verhoudingen in de maatschappij op scherp zijn komen te staan.

Met mijn informanten keek ik terug op hun tijd in Nederland, die voor het overgrote deel nog vers in het geheugen ligt. De meesten zijn immers in de afgelopen 5 jaar naar Marokko teruggekeerd. Het gaat echter wel om herinneringen, waarbij verbeelding en nostalgie een rol kunnen spelen. Zo kan het verleden mooier, of juist lelijker worden gepresenteerd dan het op dat moment daadwerkelijk werd beleefd (Ghorashi 2003:178). Met deze notie dient dan ook rekening te worden gehouden tijdens bestudering van de resultaten.

2.1 'Wees kalm en geduldig': leven als Marokkaan onder Nederlanders

Wat hopelijk opvalt aan de titel van deze paragraaf is de scheiding die is gemaakt tussen 'Marokkaan' enerzijds en 'Nederlander' anderzijds. Een scheiding die mijns inziens niet realistisch is, maar in de dagelijkse praktijk wel degelijk gemaakt wordt. Mensen zijn nu eenmaal geneigd tot stereotyperen om orde en duidelijkheid te krijgen over hun eigen identiteit (Eriksen 1993:22-24). Het afzetten van jezelf tegen zogenaamde 'anderen', om je te kunnen positioneren in de maatschappij en de wereld. In deze scheiding liggen problemen verscholen. Want wat betekent het voor een persoon als die wordt aangesproken op zijn 'anders zijn'? Mijn respondenten geven namelijk aan dat zij zowel aangesproken worden op hun 'Marokkaans-zijn', of juist op het ontbreken van de herkenbaarheid van hun 'Marokkaans-zijn'. Beiden worden vaak als storend ervaren.

Dit als 'anders' behandeld worden, noemt Halleh Ghorashi (2003) *othering* en komt voort uit de dominante beeldvorming over wie wel en niet behoort tot de groep of natie. In deze paragraaf ga ik verder in op de ervaringen van *othering*.

Men is van Marokkaanse origine, maar woont in Nederland. Sommigen zijn in Nederland geboren en opgegroeid. Anderen zijn op latere leeftijd naar Nederland gekomen, maar zijn daar vervolgens 30 jaar blijven wonen. Wanneer ben je nu een Nederlander?

Ik heb mijn respondenten hierbij aangesproken zoals in de titel van deze paragraaf, met de focus op hun 'Marokkaans-zijn' in Nederland. Hoe ze hiermee geconfronteerd werden en hoe ze hiermee omgingen tijdens hun leven in Nederland. Bij de processen van *othering* gaat het om 'wij en zij' stellingen, welke ook door vele studies omtrent identiteit en identificatie wordt genoemd (*cf.* Eriksen 1993; Verkuyten 1999; Ghorashi 2003). Dit 'wij en zij' irriteert de remigranten. Zo uit het zich in vervelende (discriminatie-) ervaringen met vreemden, maar ook bekenden zoals burens en collega's. Opvallend is dat de wat jongere mensen die ik heb gesproken hun 'Marokkaans-zijn' verbinden aan het niet kunnen vinden van een bijbaan of een stage, terwijl oudere deze stap over het algemeen overslaan en de link direct met hun leeftijd leggen. Oftewel, zij denken eerder geen baan meer te kunnen vinden in Nederland vanwege hun leeftijd. Daar is ook wat voor te zeggen, aangezien het een actueel punt is binnen de landelijke politiek. Zo is het in het kader van de Tweede Kamer verkiezingen van juni 2010 in opspraak geraakt in verband met de verhoging van de AOW gerechtigde leeftijd van 65 naar 67 jaar, die door sommige politieke partijen is voorgesteld.

De jongere respondenten, zoals Aicha van 24, wijten het echter aan hun volledig Marokkaanse naam, dat zij niet worden uitgenodigd voor sollicitatiegesprekken. Dit wordt onderstreept door een recente onderzoekspublicatie van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) genaamd '*Liever Mark, dan Mohammed?*' (2010), waarvan de titel eigenlijk al genoeg zegt. Uit het onderzoek blijkt namelijk dat het vraagteken dat in de titel is gezet, vervangen kan worden door een

punt. Er wordt namelijk aangetoond dat het hebben van een buitenlandse naam inderdaad nadelig is bij sollicitaties, vanwege vooroordelen die er blijkbaar heersen.

Aicha woont sinds september 2009 in Marokko. Ze is gaan wonen in de omgeving van Rabat, bij haar vriend en haar Marokkaanse familie. Aicha is 'half-Marokkaanse'. Daarmee bedoel ik dat zij een Nederlandse moeder heeft en een van origine Marokkaanse vader. Zij heeft echter een volledig Marokkaanse naam, waardoor zij op papier ook als een volledig Marokkaanse wordt gezien. Vanuit haar gemengde etnische samenstelling, om het zo maar te noemen, is het opvallend hoe zij door de 'buitenwereld' wordt benaderd. Zo ergert juist zij zich enorm aan het 'wij en zij' discours en het constant te worden gewezen op haar 'Marokkaans-zijn' of juist niet 'Marokkaans-zijn'. Zo zegt ze:

- *'Als je iemand weer leert kennen weet je wel. Bij de sportvereniging als je nieuw bent of zo. Van 'goh je bent niet helemaal Nederlands he?'. Dat vind ik zo van die stomme vragen, dan denk ik wat boeit dat er nou toe weet je wel.' '...mensen zijn altijd zo nieuwsgierig, moeten alles weten.'*
- *'Je hebt natuurlijk ook het verschil dat mensen naar je gaan kijken weet je wel en je krijgt toch wel vaak te horen natuurlijk van 'goh, ik vind jou helemaal niet Marokkaans'. En dan denk ik bij mezelf, ja wat bedoel je daar precies mee? Is dat omdat ik goed opgeleid ben, goed Nederlands spreek, weet je wel, zonder accent of...'*
- *'Ik stoer me er enorm aan. Want moet je nagaan dat je je hele leven lang dat soort vragen krijgt...Je wordt eigenlijk in een hoekje geduwd...'*

Dit illustreert heel goed de storingsfactor van processen van *othering* die ook zonder directe beledigende opmerkingen vervelend kunnen zijn en zelfs heftige irritatie kunnen veroorzaken, mede doordat het een constant terugkomend proces is. Ghorashi (2003:175-177) heeft eenzelfde bevinding bij haar onderzoek naar Iraanse vrouwelijke vluchtelingen in Nederland, waarbij ze opmerkt dat des te meer tijd eroverheen gaat, des te groter de irritatie over dergelijke opmerkingen wordt. En bovendien des te groter het gevoel 'anders' te zijn en er niet 'bij te horen' of *nonbelonging*.

Aicha is echter, als enige van mijn respondenten, in Nederland geboren en getogen, anderen zijn dit in Marokko en hebben een andere mening. Zij hebben voordat zij naar Nederland kwamen een aanzienlijke tijd in Marokko doorgebracht en daardoor een natuurlijker gevoel bij het 'anders' zijn. Toen zij in Nederland arriveerden, spraken zij geen Nederlands en waren zij per definitie vreemdelingen. Zij leggen in hun verhalen dan ook de nadruk op hun aanpassing aan de voor hen nieuwe, Nederlandse maatschappij. Geduldigheid en kalmte zijn volgens hen de oplossingen voor het omgaan met dergelijke vervelende of zelfs discriminatoire situaties. Een veelgehoorde

opmerking heeft de strekking; *'er zijn goede mensen en er zijn slechte mensen'*. De goede mensen heffen de slechte mensen op. Waarmee bedoelt wordt dat de aanwezigheid van 'goede mensen', de 'slechtere' relateert en de maatschappij als geheel niet als slecht moet worden gezien. Met de moeilijkeren mensen moet geduldig worden omgegaan. Goed luisteren en kalm en beleefd antwoorden zijn daarbij noodzakelijk. Mounir, een horeca-ondernemer van 55, maakte hierbij een vergelijking met een zogenaamd Marokkaans temperament, wat vermeden diende te worden. Hij wees hier letterlijk en figuurlijk op tijdens één van onze ontmoetingen:

Het was een zonnige doordeweekse namiddag eind februari, dat ik Mounir sprak op het imposante overdekte terras van zijn café. Zijn zaak viel erg op tussen de verder vrij karig aangeklede theetentjes in het zanderige plattelandsdorpje in de omgeving van Berkane. Op gegeven moment, terwijl we rustig een drankje van de zaak genoten, waren we getuige van een ruzie tussen een parkeerwachter en een automobilist. De laatste wilde niet betalen voor het parkeren. Het ging hierbij om een bedrag van omgerekend 30 eurocent, wat ook voor Marokkaanse begrippen erg weinig is. Dit tafereel speelde zich een paar meter van ons af, waardoor we goed zicht hadden op dit 'theater'. De mannen schreeuwden elkaar met wilde gebaren toe, terwijl omstanders zich verzamelden en toekeken. Waarop Mounir met een lichte grijns zei;

– *'Dat is nou wat ik bedoel. Zo gaat dat hier, maar zo moet je het dus niet in Nederland doen'*.

Om geaccepteerd te worden in de maatschappij waar je woont, hebben Marokkaanse Nederlanders bepaalde manieren gevonden. Mounir en andere wat oudere migranten, benadrukken dat het van belang is om kalm en vriendelijk te blijven in Nederland om situaties van onbegrip en conflict op te lossen. Daarentegen merkte ik dat jongere mensen, zoals Aicha, zich juist ergeren aan deze situaties van onbegrip en daardoor ook een geïrriteerde houding aan nemen. Jongere generaties, vooral als zij in Nederland zijn opgegroeid, voelen zich niet van nature de 'Ander', waardoor confrontatie met *othering* mogelijk eerder leidt tot irritatie.

2.2 'Fitting in': aanpassing en 'integratie'

In navolging van hetgeen in de vorige paragraaf is gepresenteerd, kan *othering* leiden tot een neiging tot aanpassing. Aanpassing aan de 'nieuwe' maatschappij en aan de 'dominante' bevolkingsgroep. Dit klinkt vaag en dat is ook. De vraag hierbij is namelijk waaraan en hoe men zich dan kan aanpassen. De notie van een Nederlandse nationale identiteit, met bijbehorende gedragsnormen en dergelijke, ligt daaronder. De Nederlandse overheid wil maar al te graag dat 'nieuwkomers' zich aanpassen en heeft daartoe pogingen gedaan om inzicht te krijgen in de nationale identiteit en mogelijkheden tot binding tussen mensen. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) concludeerde echter dat een nationale identiteit als bindend principe erg eenzijdig en in die zin onrealistisch is, en er juist een meer dynamisch en meervoudig principe benodigd is om mensen daadwerkelijk te binden (WRR 2007). Deze conclusies namen de drang van de Nederlandse overheid naar aanpassing van 'nieuwe Nederlanders' aan de Nederlandse maatschappij, wat in beleidstechnische termen 'integratie' is genoemd, echter niet weg. De nadruk ligt hierbij nu meer op het 'meedoen' in de maatschappij, wat ook vertaald kan worden als participatie (VROM 2010:11). Een principe dat volgens verschillende studies wel kan werken bij het creëren van een gevoel van *belonging* (cf. Tully 2002; Ghorashi 2003; Modood 2007). Actieve participatie betreft mensen bij de maatschappij, waardoor ze zich hiermee meer verbonden voelen (ibid.). Of dit gevoel van betrokkenheid hetzelfde is als 'integreren' is echter de vraag.

Eén manier om zich aan te passen noemde Mounir in de vorige paragraaf. Het kalm en geduldig praten met Nederlanders, om meningsverschillen op te lossen. In plaats van 'Marokkaanse stijl' te schreeuwen en te schelden. Mijn respondenten passen zich echter niet aan 'Nederland en Nederlanders' aan, omdat de overheid wil dat zij integreren. Nee, zij doen dit omdat zij dit zelf willen. Bijvoorbeeld om sociale contacten op te doen. Zo was het voor de eerste Marokkanen in Nederland, die onder andere als gastarbeiders kwamen, moeilijk om contact te maken met de bevolking. Andere Marokkanen waren er nauwelijks en Nederlands spraken ze in het begin niet goed. Eén van mijn oudere respondenten, Fouad (67), beschrijft dat hij erg zijn best deed om Nederlands te leren en zich vriendelijk opstelde naar Nederlanders, om maar contact met ze te krijgen. De Nederlanders zelf benaderden hem namelijk niet uit zichzelf. Zo zegt hij:

- *'Ik moet veel aanpassen met die mensen. Voor mij, mensen is mensen. En ik moet zelf vriendschap maken.'* *'Gewoon samen een beetje naar het café, beetje drinken. Dan dronk ik koffie, want ik drink geen alcohol.'*

Q: Hoe moest u zich dan aanpassen?

'Uhh nou dan zie ik jou en dan zeg ik 'hey goedendag'. Altijd lachen, altijd lachen. Roepen. Hard roepen, eerlijk waar. Als ik op de straat kom, 'hela, hey!'. Dat ben ik. Ja. Ik doe ook zo'n

beetje...gek doen. Lachen en roepen, ja echt waar. En dan komt die mensen altijd bij mij en dan zeggen ze 'hela zwarte piet hoe is ie?!' Want ik was helemaal zwart hè, mijn haar, nu wit. En dat was mooi haar toen.

Fouad heft zijn rechterhand op en houdt deze met de palm naar boven tussen zijn hoofd en nek om aan te wijzen tot waar zijn haar vroeger groeide.

Fouad deed erg zijn best om vrienden te maken met de lokale bevolking. Dat lukte ook tot op zekere hoogte. Maar er bleven altijd mensen, zoals enkele burens, die hem met discriminerende opmerkingen erop wezen dat hij een buitenlander was en daar niet thuishoorde. Fouad woonde in een klein dorp in Zeeland, waar hij een lange tijd de enige Marokkaan was. Na een aantal jaren kwamen er meer en daar maakte hij snel vrienden mee.

Dit bijna overdreven vriendelijke gedrag van Fouad naar Nederlanders toe, zag ik bij meerdere van mijn oudste respondenten van de eerste generatie. De wat jongere Redouan (56) legt uit dat de eerste generatie eerder geneigd is dergelijk gedrag te vertonen, omdat zij toen de eerste Marokkanen in Nederland waren. Zij kwamen in een voor hen volledig nieuwe, vreemde omgeving. Latere generaties groeien echter op in Nederland, of komen te wonen in een Nederland, waar meer diversiteit is en specifiek meer Marokkanen aanwezig zijn. De drang om contact te maken met autochtone Nederlanders wordt daardoor minder, omdat contact met andere Marokkanen eerder binnen handbereik ligt.

Redouan heeft meer dan 30 jaar in Rotterdam gewoond. Hij raakte werkloos en zag geen mogelijkheid meer een nieuwe baan in Nederland te vinden. Hij praat gemakkelijk en met enige ironie bespreekt hij zijn hekelpunten van de Nederlandse maatschappij. Hij is kritisch op het integratiebeleid. Integratie kan alleen voortkomen uit wederzijdse acceptatie. En daarbij is juist acceptatie van de geloofsbeleving, de islam, noodzakelijk;

- *'Als je de mensen vrijheid geeft om de moskee of de synagoge of uh heh te bouwen en hun eigen gang te gaan om hun godsdienst te beleven zoals ze willen. Juist dat geeft een prettig gevoel. Dan zie je dat de mensen jou ook accepteren.'*

Hij is dan ook met name kritisch op de houding van autochtone Nederlanders tot integratie;

- *'Alleen wat ik aan de kant van veel Nederlanders zag gebeuren...dat ze alleen maar veel praten...over integratie en uh aanpassing en noem maar op. Maar ze zijn wel de eersten die weggelopen zijn. Naar de rijke wijken, naar de andere kant van de stad. Alleen omdat ze die*

buitenlanders niet in die buurten willen hebben. Dat hun kinderen niet met zwarte kinderen willen studeren. Maar ze roepen wel van integreren, aanpassen jongen...Maar het begint bij jezelf. Dan moet je zelf ook voorbeeldig zijn.' 'Als je zelf daar van weg loopt, dan vind ik dat je geen recht hebt daarover te praten, over integratie en aanpassing en dergelijke.'

Het belang van wederzijdse openheid en acceptatie om er echt 'bij te kunnen horen' is iets dat bleek uit vele verhalen van mijn respondenten. Processen van *othering* dragen niet bij aan een gevoel van *belonging*, maar bereiken eerder het tegengestelde. Zoals Redouan's verhaal illustreert, is de vrijheid om uiting te geven aan de dynamische *hybride* en meervoudige identiteiten die mensen hebben, waarvan de religieuze identiteit er één is, een motiverende factor om een gevoel van *belonging* te creëren (Eriksen 1993; Ghorashi 2003). Hetgeen overigens ook door de eigen WRR (2007) wordt onderstreept en een decennium geleden ook door de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling is geconstateerd (RMO 1999).

2.3 Ervaring van het politieke en sociale klimaat: 'vroeger was het beter'

De ervaring van het politieke en sociale klimaat, zoals het hier is genoemd, vormde in zekere zin de aanleiding voor dit onderzoek. Er ontstond een meer negatieve beeldvorming over moslims door onder andere de schokkende gebeurtenissen van de terroristische aanslagen op de *Twin Towers* in New York van 11 september 2001 en de moord op Theo van Gogh in 2004 (SCP 2009:254). Deze twee incidenten pik ik er uit, omdat deze in mijn optiek de twee grootste en indrukwekkendste waren, voor mondiale en voor Nederlandse begrippen. De twee aanslagen waren door 'moslims' uitgevoerd, waardoor indirect alle moslims een slechte naam kregen. Bovendien was de moord op Van Gogh ook nog eens door een 'Marokkaan' uitgevoerd. Deze bevindingen boden mij een hypothese over een verminderd thuisgevoel van Marokkanen in Nederland, door de beeldvorming die in politiek, media en publieke opinie is doorgekomen. Een uiting hiervan is te zien in de recente populariteit van de Partij Voor de Vrijheid (PVV), van Geert Wilders. De partij behaalde bij de Tweede Kamer Verkiezingen van juni 2010 24 zetels en werd daarmee de derde partij na de VVD en de PvdA. Eén van de speerpunten van de PVV is een streven naar minder islam in Nederland. Een ander is de aanpak van 'Marokkaanse straatterroristen', welke het land uitgezet dienen te worden. Zijn populariteit is te vertalen in, en gedeeltelijk te verklaren door een groeiende 'islamofobie' in Nederland (Boog et al. 2010:186).

Mijn respondenten herkennen opvallend genoeg allemaal een negatieve verandering in het sociale klimaat in Nederland. Ik heb in mijn interviews zoveel mogelijk de sturing naar evenementen als 11 september 2001 vermeden, toch werden dergelijke gebeurtenissen vaak snel genoemd als ik vroeg naar de sfeer in Nederland en waardoor deze dan was veranderd. Want bij

vragen naar de sfeer in Nederland, mijn manier om een idee te krijgen van de algemene beleving van de Nederlandse maatschappij door de respondent, werden er veel antwoorden gegeven in de trant van '*vroeger was het beter*'. Een uitspraak die ik niet alleen heb toegevoegd aan de titel van deze paragraaf, maar ook aan de titel van dit hoofdstuk. En dat is omdat deze zo sprekend is voor de beleving van de sociale context van deze mensen. 11 september 2001 wordt als een breekpunt gezien, waarna de 'tolerantie' minder werd, zoals Redouan ook in het begin van dit hoofdstuk aangeeft.

Echter weten respondenten ook andere verklaringen voor de slechtere verhoudingen te bedenken. Zo wordt de relatief hoge criminaliteit van Marokkaanse jongeren aangekaart, als factor die de naam van Marokkanen in Nederland verpest. In verschillende media wordt tot op heden geregeld direct en indirect over overlastgevend Marokkaanse jeugd bericht. Kijkend naar de koppen die daarbij worden gebruikt, zoals de Elsevier; 'Wat bezielt de Marokkaan', kan ik niet ontkennen dat er wel eens een generaliserende toon vanuit gaat (Duk 2010:24).

Maar ook wordt het ontstaan van een multiculturele samenleving⁶, waarbij er steeds meer Marokkanen en andere 'allochtone bevolkingsgroepen' in Nederland bijkomen, genoemd als reden voor stress bij de 'autochtone' bevolking. Zo benoemt Bouchra (45) dit gegeven, zelf een vrouw die begin jaren 80 terugkeerde naar Marokko, maar nog steeds ieder jaar in Nederland op vakantie komt en contact heeft met haar familie aldaar. Zij keurt het niet goed, maar kan het wel begrijpen dat 'Nederlanders' minder positief zijn naar onder andere Marokkanen. Zo zegt ze over 'de Nederlanders':

- *Ze zijn echt minder beleefd.' Ze voelen dat de buitenlanders hun plek hebben genomen, en dat is ook waar. Kan ik me voorstellen.'*

Ze legt haar begrip van de situatie uit met een voorbeeld uit haar huidige woonomgeving, Berkane, waar Marokkanen uit het uiterste noorden van Marokko worden gezien als buitenstaanders die hun banen komen inpikken en bovendien onfatsoenlijk zijn. Deze 'noorderlingen' komen naar Berkane, omdat daar veel werk is in de landbouw, het is namelijk een zeer vruchtbaar gebied. Er wordt veel onderling geroddeld over de noorderlingen. Het gaat echter niet zo ver dat media en politiek erover bericht geven. Zo geeft Bouchra een voorbeeld van een vooroordeel over noorderlingen, waarbij ze tevens aangeeft dat niet haar mening is:

- *'Een slechte vrouw die komt niet uit Berkane, die komt uit noord.'*

⁶ Zie voor een toelichting van multiculturalisme het conceptueel kader in bijlage 2.

Dit voorbeeld van negatieve beeldvorming in de lokaliteit van Berkane, plaatst de 'islamofobie' in Nederland, enigszins in perspectief. Zoals net gezegd, is het in Nederland echter doorgesijpeld in de politiek en media, waardoor de reikwijdte en impact vele malen zijn versterkt. En de gevolgen voor gevoelens van *home* en *belonging* ook eerder in het gedrang komen. Gevoelens van *othering*, die in bepaalde gevallen te vergelijken zijn met gevoelens van discriminatie, worden namelijk versterkt als deze via maatschappelijke en institutionele kanalen als media en politiek worden gepresenteerd (Boog et al. 2010:41).

Interessant is dat een artikel van Jaco Dagevos, in een publicatie die toevallig ook 'Vroeger was het beter' heet, aangeeft dat autochtone Nederlanders in vroegere tijden (1980) niet per se toleranter of positiever dachten over Marokkanen en Turken, maar het minder uitten dan nu (SCP 2008:42-46). Deze publicatie laat overigens ook zien dat het motto 'vroeger was het beter' niet voorbehouden is aan Marokkaanse remigranten, maar een idee is dat mensen in het algemeen met zich meedragen. Dit heeft te maken met de hang naar nostalgie en de positieve herinneringen aan vroeger die de boventoon voeren in de gedachten van een mens, wanneer hij geconfronteerd is met een moeilijkheid in het dagelijks leven (cf. Ghorashi 2003; SCP 2008).

Mensen in Nederland gaan minder sociaal met elkaar om, volgens mijn informanten. Dit gaat verder dan alleen beeldvorming over moslims of Marokkanen. Dit gaat over Nederlanders (dus ook autochtonen onder elkaar) in het algemeen. Er zijn andere factoren die dit mede veroorzaken. Factoren die voortkomen uit regelgeving van de overheid, technologische ontwikkelingen en andere zaken. Deze worden besproken in de volgende paragraaf.

2.4 Gestrest Nederland

- *In Nederland moet je per se met alles, zelfs met je eigen vrienden en familie, moet je gewoon een afspraak maken en dan toch vaak krijg je nog van 'nee ja sorry, dan heb ik geen tijd, kun jij over twee weken'. Ik denk nou ja dat is toch te achterlijk voor woorden, gewoon puur om elkaar te zien weet je wel. De mensen zijn daar alleen maar bezig weet je wel, in Europa, in de westerse wereld, met werken, werken, werken. Dan denk ik nou...weet je wel. Doe rustig aan, weet je wel. ' (Aicha, 24)*

Er zijn zoveel regels in Nederland. Zowel formele, als informele regels. Nederland en Nederlanders zijn overgeorganiseerd. Dat is de indruk die mijn respondenten hebben, zowel oud als jong, werkzaam of werkloos, man of vrouw. Vergeleken met Marokko of de 'Marokkaanse mentaliteit', is Nederland heel anders. Dat alles goed is georganiseerd wordt wel herkend als een positief punt, echter de last die het met zich meebrengt voor het individu, wordt door velen als te zwaar ervaren. Ondernemers, ouderen en mensen met een fysieke beperking, hekelen de '*briefjescultuur*' van

Nederland. Zoveel regels waar men zich aan moet houden, zoals die voor horeca-ondernemers. Zo kon Mounir (55) het met zijn patatzaak in Groningen niet meer aan; *'die stok achter jouw rug is te veel'*. Hij kreeg door de stress, en de ouderdom zo zegt hij zelf, uiteindelijk een hartinfarct.

Zoveel rekeningen die moeten worden betaald, alles is duur en overal is een formulier voor dat moet worden ingevuld. Al die regels zorgen voor een hectiek, die weer stress veroorzaakt.

Anderen hekelen met name de door Aicha eerder genoemde 'sociale stress'. Om een goede vriend of familielid te zien, dien je van te voren een afspraak te maken. Er is nauwelijks een respondent die ik daar niet over heb horen klagen. Dit gegeven blijkt echter van groot belang te zijn voor het prettig voelen in Nederland. Veel mensen raakten er maar niet aan gewend, of wilden er niet aan wennen. Het getuigt vanuit de 'Marokkaanse cultuur' niet van gastvrijheid om een afspraak van te voren te maken. De gastvrijheid is er juist op gestoeld dat je 'altijd welkom' bent. Deze gastvrijheid is ook een vorm van sociaal gedrag. De ervaring van respondenten is dan ook dat men in Marokko over het algemeen socialer is. Zo zegt Aicha hierover:

- *'Mensen zijn toch wat gastvrijer, wat vriendelijker naar elkaar toe. En ook al ken je elkaar niet, weet je wel. Bijvoorbeeld ik, ik kom met mensen in aanraking, nou die kennen mij helemaal niet, weet je wel geen familie en vrienden. Je wordt gewoon helemaal openhartelijk ontvangen...'*

Nu is dit voor Aicha wel een meer bijzondere ervaring dan voor Marokkaanse Nederlanders die in Marokko hebben gewoond. Aicha is immers in Nederland geboren en getogen en daardoor krijgt dit verschil in sociale omgangsvormen een extra lading. Bovendien heeft ze een Nederlandse moeder. Toch sluiten haar bevindingen goed aan op de andere mensen die ik heb gesproken.

Sharif (53), een hoger opgeleide en mondige respondent die werkzaam is bij een Nederlandse overheidsinstantie in Rabat, wijst ook op 'individualisering' als factor van belang bij het afnemen van informele omgangsvormen in Nederland.⁷ Hij merkt op dat in Marokko de mensen elkaar nodig hebben om te overleven, terwijl; *'in Nederland heb je niemand nodig'*. In Nederland is namelijk een sociaal vangnet en hebben mensen over het algemeen meer geld te besteden dan in Marokko.

Zijn bevinding sluit aan op die van het SCP (Schnabel 2004), die uitleg geeft dat individualisering alleen kan bestaan in een welvarende samenleving, omdat alleen daar het

⁷ Zie Schnabel 2004, Ten Napel 1995; over individualisering voortkomend uit de 'ontzuiling' van Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Voorheen waren er sterke sociale netwerken, bepaald door religieuze en andere sociale 'zuilen'. Zoals de protestantse, katholieke en liberale. Deze zijn door secularisering weggevallen, waardoor mensen steeds meer op zichzelf aangewezen zijn. Individualisering houdt daarbij onder andere in dat mensen steeds minder lid zijn van een vast sociaal netwerk, met daarbij behorende vaste waarden en bezigheden. Het gaat om de groeiende keuzevrijheid en mogelijkheden die ieder individu tegenwoordig heeft in Nederland om zijn eigen leven vorm te geven.

functioneren van het sociale en economische systeem onafhankelijk kan zijn van het functioneren van ieder individu op zich (Schabel 2004:12).

Sharif toont met zijn opmerking inzicht in de dynamiek van menselijk sociaal gedrag, waarbij een bepaalde vorm van onderlinge afhankelijkheid, sociaal gedrag kan stimuleren.

Be that as it may, of individualisering een verband heeft met de vele regels en nadruk op afspraken in Nederland, is alsnog de vraag en voer voor ander onderzoek. Wel is duidelijk dat het bij de remigranten heeft geleid tot stress en onvrede.

2.5 Identiteitscrisis?

In paragraaf 2.2 is aangestipt dat de meervoudige en hybride identiteiten die mensen hebben kunnen botsen met een wens van de overheid tot integratie en aanpassing van 'nieuwe Nederlanders'. De notie van integratie wekt in zekere zin de illusie van een eenzijdige nationale identiteit, waaraan men zich kan aanpassen. Verschillende publicaties, zowel vanuit de sociale wetenschap (*cf.* Taylor 1992; Eriksen 1993; Verkuyten 1999; Ghorashi 2003 en 2006; Modood 2007) als vanuit de overheid (RMO 1999, WRR 2007) wijzen op het belang van erkenning en institutionalisering van de meervoudige identiteiten en identificatie van mensen. Daarbij een erkenning van de diversiteit aan 'groepslidmaatschappen', zoals onder andere Modood (2007) het noemt. De Nederlandse overheid toont hier oog voor, door in haar actuele beleid niet zozeer de focus te leggen op aanpassing, maar meer op 'meedoen', zoals tevens in paragraaf 2.2.2 aangekaart. Het blijkt in de praktijk echter te complex voor de 'gewone mens' om erkenning te geven aan de meervoudige identiteiten van mensen, waardoor men over het algemeen overgaat tot een categorisering in één bepaalde groep (Ghorashi 2006).

Voor mijn respondenten blijkt dit soms een moeilijke situatie, waardoor zij ook moeite krijgen bij het uitvinden 'wie zij nou eigenlijk zijn'. De etnische factor speelt hierbij in een bepaalde mate wel een verduidelijkende rol. Met beide ouders van Marokkaanse origine, heeft men een bepaald uiterlijk en wordt als zodanig herkend door de buitenwereld. Verkuyten (1999) wijst er op dat de sociale omgeving doorslaggevend is bij het bepalen van deze identiteit. Hij geeft echter aan dat de identiteit die daarbij wordt gevormd, niet hetzelfde is als de identiteitsbeleving. Men kan zichzelf nog steeds op een andere manier zien. Deze twee kunnen botsen, wat voor verwarring kan zorgen (Verkuyten 1999:37-44). Alsook een groeiend gevoel van onbehagen kan genereren. Dit hangt samen met de eerder genoemde processen van *othering*, waarbij de remigranten constant werden geconfronteerd met 'anders' zijn, terwijl zij zich aanvankelijk niet zo hoefden te voelen. Maar zich daardoor in veel gevallen wel steeds meer als zodanig zijn gaan voelen.

Het is echter de vraag in hoeverre de etnische dimensie daadwerkelijk een verduidelijkende en daarmee mogelijk rustgevende factor is met betrekking tot de identiteit en identiteitsbeleving.

Jamal (40) namelijk, die nu een jaar of vijf een kledingzaak heeft in Berkane, heeft twee Marokkaanse ouders en daardoor een 'volledig Marokkaans uiterlijk'. Dat wil zeggen, zwart haar, getinte huid en bepaalde uiterlijke kenmerken als een bepaalde vorm van de neus, de wenkbrauwen et cetera, die in de publieke omgeving worden herkend als zijnde 'Marokkaans'. Deze man, die jarenlang in Den Bosch heeft gewoond en zich sterk verbonden voelt met Nederland en Brabant in het bijzonder, legde mij uit dat hij altijd verschillende 'rollen' moest spelen om te kunnen functioneren. Zijn situatie is in die zin bijzonder, dat hij zijn eerste jaren in Nederland heeft doorgebracht, vervolgens zijn middelbare schooltijd in Marokko en uiteindelijk zijn studietijd en de daaropvolgende jaren weer in Nederland. Hij is als het ware in beide landen gedeeltelijk opgegroeid. Hij had het bij het leven in Nederland over het constante '*omzetten van een knop*'. De meest duidelijke was die tussen thuis en op straat. Thuis was hij een Marokkaan, buiten een Nederlander. Zo zag hij dat bewust. Hij probeerde dan ook 'erbij te horen' als hij op straat was. Hij ging naar het café met zijn Nederlandse vrienden en was gek op carnaval. Hij gedroeg zich naar eigen zeggen als een '*echte Nederlander*'. Nederlandse kennissen zeiden dan ook wel eens: '*jij bent eigenlijk geen Marokkaan, jij bent zo Nederlands*'. Hij ergerde zich er niet zozeer aan als dit werd gezegd, maar wel aan het feit dat ze hem daarna weer confronteerden met zijn 'Marokkaans-zijn' als er iets over Marokkanen in de krant stond. Dat brak hem uiteindelijk op.

Je zou kunnen stellen dat Jamal bijna in een schizofrene splitsing terecht kwam, door zichzelf zo stellig als Nederlander buiten en als Marokkaan thuis te willen positioneren. Hij werd geconfronteerd met de onrealistische aard van dit streven. Een streven dat begrepen kan worden door de notie dat sociale identiteiten exclusief zijn. Je bent het één of het ander, ten minste zo wordt je gezien door de buitenwereld (Verkuyten 1999:96). Jamal probeerde vanuit dat oogpunt te voldoen aan de keuze voor een exclusieve identiteit die de buitenwereld hem leek te bieden. Het gaf hem echter onrust. In Marokko heeft hij het gevoel vrijer te zijn, daar hoeft hij geen knop om te zetten. Anders gezegd had Jamal in Nederland moeite met het vinden en uiten van zijn transnationale identiteit⁸. Het afwisselen en combineren van 'Nederlandse' en 'Marokkaanse' elementen. Zoals Cristina Bradatan et al. (2010:177) dit in hun gerelateerde onderzoek uiteenzetten: '*Different contexts require different sets of actions and behaviors and the one who knows both sets of rules well can feel comfortable and can function well in various situations. If national identity can be seen as a role, a transnational would be one that plays different roles in front of different audiences, a flexible social actor that internalized the rules and constraints of different social contexts. In this perspective, we can say that the self is on a continuum of transnationality*'. Het spelen van verschillende 'rollen' is dus een logisch gevolg van het vormgeven van de transnationale identiteit.

⁸ Zie tevens het conceptueel kader in bijlage 1, voor een toelichting op dit begrip, alsook het overkoepelende transnationalisme.

Zoals Jamal laat zien, kan het echter vermoeiend zijn om steeds te schakelen tussen deze rollen. Hij koos er vanuit dat oogpunt dan ook voor om in Marokko te gaan wonen, waar hij minder spanning tussen de rollen vindt.

Jamal heeft twee ouders van Marokkaanse origine, waardoor zijn etnische samenstelling hem tot een 'Marokkaan' maakt. Dit voorkomt niet dat hij moeite heeft gekregen met het uiten van zijn identiteit. Het is echter voor te stellen, dat identiteitsvorming nog complexer wordt, als de persoon een gemengde etniciteit heeft. Ik heb verschillende mensen gesproken met ouders van verschillende etnische herkomst. Toevallig betreft het hier allen mensen met een Nederlandse moeder en een Marokkaanse vader. Deze etnische vermenging zorgt voor minder door de buitenwereld herkenbare uiterlijke eigenschappen, waardoor een categorisering en de toewijzing van sociale identiteit wordt bemoeilijkt. Eriksen (1993) en Verkuyten (1999) spreken hierbij van *anomalieën*. Daarbij opmerkend dat Eriksen (1993) de kinderen van immigranten die opgroeien in het 'nieuwe land' ook anomalieën noemt, met de identiteitsissues die ik bij Jamal heb besproken, maar het gaat hierbij om een andere categorie. Verkuyten (1999) richt zich bij zijn bespreking van anomalieën duidelijker op de etnisch gemengde mens. Anomalieën hebben per definitie meer moeite met het vinden van een sociale identiteit, door de eerdergenoemde vermengde etniciteit. Dit kan grote gevolgen hebben voor het gevoel van *belonging*. Want wie ben je en waar hoor je bij?

Jamal voelde zich enerzijds erg Nederlands en het deed hem pijn als hij erop werd gewezen niet Nederlands te zijn. Een vooruitlopende stelling kan hierbij zijn dat des te meer men zich verbonden voelt met de maatschappij waarin men woont, des te pijnlijker is het geconfronteerd te worden met het 'niet erbij horen'.⁹ In de taal van mijn respondenten werd dit meer geuit in termen van een sterk gevoel van 'westers-zijn', of 'Nederlands-zijn'. In de identiteitsbeleving is men in die zin erg 'Nederlands', terwijl de sociale identiteit als meer 'Marokkaans' is vormgegeven. Dit kan botsen en de mate van frustratie kan daarbij ook beïnvloedt worden door de aanwezigheid of het ontbreken van de verduidelijkende etnische kaders. Zo vertelt de 'half-Marokkaanse' Aicha (24) over de aanvankelijke botsing tussen haar 'westers-zijn' en haar 'volledig Marokkaanse' vriendin die op gegeven moment meer 'Marokkaans' leek te worden:

- *'Ik was zó westers weet je wel.' 'Dat botste vaak ook wel. We waren gewoon nog klein weet je...want zij was echt Marokkaans weet je wel, twee Marokkaanse ouders...en we spraken wel gewoon altijd Nederlands met elkaar, maar ik merkte wel dat...ja dat is gewoon zo....op gegeven moment ga je toch meer richting je roots of zo, of dan ben je toch geïnteresseerd in de andere kant weet je wel, op de één of andere manier.' 'En op gegeven moment, toen zag ik dat zij wel meer die kant op ging en toen had ik echt zoiets van tss 'praat gewoon Nederlands'*

⁹ Deze stelling wordt ook wel de 'integratieparadox' genoemd, welke ik in paragraaf 3.3 behandel

weet je wel. En dan gingen er af en toe van die Marokkaanse woorden er door heen weet je wel. Echt daar eerder ik me juist aan weet je wel...'

In paragraaf 2.1 gaf Aicha al aan zich te irriteren aan vragen van vreemden over haar 'afkomst'. Wat in die paragraaf niet wordt vermeldt, is dat haar etnische vermenging de irritatie verhoogd, door de grotere complexiteit die dit met zich meebrengt;

- *'...kijk als je gewoon Marokkaanse ouders hebt, kun je gewoon zeggen 'ik ben Marokkaans' punt. Of bij Nederlandse, 'ik ben Nederlands'. Maar dat kan ik niet zeggen. Ik moet elke keer dat verhaal uit gaan leggen, ik heb een Nederlandse moeder, een Marokkaanse vader, ik ben in Nederland opgegroeid weet je wel. Dat is een cassette die je moet afspelen elke keer weet je wel...'*

Uit gesprekken met twee andere 'halfbloedjes' zijn ook andere bevindingen te halen. Zo is Faiza (40) in Marokko opgegroeid en heeft vervolgens ongeveer tien jaar in Nederland gewoond. Ze keerde terug naar Marokko om te trouwen. Zij heeft zich echter in geen van beide landen echt thuis gevoelt. Als kind had zij blond haar (nu is het donker), waardoor haar omgeving haar nooit als 'echte Marokkaanse' zag. Ze zagen haar als een 'aznabia', een buitenlander. Op straat werd ze vaak in het Frans aangesproken. Men vroeg haar vaak of ze zich Marokkaans of Nederlands voelde, waardoor ze het gevoel kreeg te moeten kiezen. Een gevoel van *nonbelonging* werd op die manier versterkt. In Nederland was ze vervolgens weer wel een Marokkaanse. Deze levenslange verwarring heeft ertoe geleid dat zij niet denkt in termen van één thuis, één vaderland. De keuze tussen twee landen, twee identiteiten, is volgens haar onmogelijk en vooral ook onwenselijk. Thuis is volgens haar niet te plaatsen op een plek, waarmee ze een voorbeeld is van de deterritorialisering van *home* en *belonging* die Hedetoft en Hjort (2002) beschrijven. Nu ligt haar 'thuis' naar eigen zeggen; *'in de ogen van mijn kinderen'*. Oftewel, waar haar kinderen zijn, daar is haar thuis. De oplossing ligt volgens Faiza in het combineren van culturele elementen die jij zelf prettig vindt:

- *'Op gegeven moment besepte ik dat je niet kunt kiezen, dat kan gewoon niet.' 'Je kiest dan ook niet, je neemt gewoon alles en je maakt er jam van'. 'Ook al ben je dan een puzzel, je kan een goede puzzel zijn, je hoeft echt niet schizofreen te zijn.'*

Hiermee toont ze aan dat thuis is waar je je identiteit het beste kunt uiten, hetgeen ook door Rapport en Dawson is geconstateerd (1998:10): *'One is at home when one inhabits a cognitive environment in which one finds one's identity best mediated – and homeless when such a cognitive environment*

is eschewed'. Faiza creëert haar thuis in Marokko door aandacht te besteden aan haar Marokkaans-Nederlandse identiteit. Zo neemt ze wat mee van de Nederlandse georganiseerdheid en de Marokkaanse gastvrijheid. Bovendien geeft ze uiting aan haar identiteit, zo geeft ze zelf aan, door te werken bij een Nederlandse instelling. Hierdoor staat ze nog altijd in contact met Nederland, ondanks dat ze alweer meer dan tien jaar in Marokko woont. Dit is overigens een gegeven dat ik van meerdere respondenten heb gehoord die werken in Marokko, zij willen graag de band met Nederland behouden door op de een of andere manier te werken of te handelen met Nederland. De transnationale relaties die ze hiermee onderhouden, dragen in die zin bij aan het uiten van hun transnationale identiteit. Want deze kan zich alleen ontwikkelen *'among those who not only master both languages (host and origin), but also come into contact and have the social skills to establish connections with people and communities from both the host and origin country.'* (Bradatan et al. 2010:174). Zij bevestigen Faiza's oplossingen en geven aan dat met deze transnationale identiteit het gemakkelijker wordt om een thuis te creëren in één van de samenlevingen waarmee men verbonden is.

Een notitie bij beeldvorming: woonplaats en perceptie

Mij viel bij analyse van de interviewdata op dat respondenten een bepaalde gevoeligheid hebben met betrekking tot lokale fenomenen, zoals Pim Fortuyn in Rotterdam en Geert Wilders in Venlo. Redouan (56) gaf aan een bijzonder moeilijke tijd te hebben gehad, toen Pim Fortuyn in 2001-2002 prominent in de media was en kort daarop werd vermoord. Wahid (45), een man met een universitaire graad in Engels, heeft zijn tijd in Nederland in Venlo doorgebracht. De grootste impact die hij heeft gemerkt kwam door de opkomst van Geert Wilders. Fortuyn kwam uit Rotterdam, Wilders uit Venlo. De vraag is of de respondenten het zich inbeelden dat de beeldvorming negatiever is geworden in hun woonplaats nadat deze politici uit de buurt populairder werden. Het is in ieder geval een opvallende bevinding, waarmee ik wil aangeven dat er verschillen tussen steden en woonplaatsen zijn bij de perceptie van de mate en vorm van negatieve beeldvorming. Wahid gaf aan dat mensen op straat afstandelijker werden nadat Geert Wilders en zijn standpunten prominent in het nieuws kwamen. Dit zorgde ervoor dat hij het minder fijn vond om in Venlo te wonen. De rol van verbeelding moet hierbij niet onderschat worden, men verzint hier indicatoren om een verandering in het sociale klimaat te duiden op basis van het feit dat Wilders uit Venlo komt en Fortuyn uit Rotterdam. Hiermee geef ik aan dat de duiding door remigranten van 11 september 2001 als keerpunt in beeldvorming en onderlinge sociale verhoudingen in Nederland tussen moslims en 'autochtone' Nederlanders, niet zozeer gebaseerd hoeft te zijn op daadwerkelijke ervaringen, maar ook voor een groot deel gebaseerd kan zijn op de verbeelding van dat keerpunt. Op die manier wordt het ook een *selffulfilling prophecy*, in de zin dat mensen het gaan geloven en er naar gaan handelen. Door verschillende concrete ervaringen te inventariseren en door bespreking en reflectie op andere concrete zaken als mediaberichtgeving en politieke ontwikkelingen, zijn echter wel degelijk indicatoren te vinden voor een omslag of ontwikkeling. Maar goed, vooralsnog ziet een mens toch ook vooral wat hij wil zien. Zoals Ghorashi (2003) laat zien bij haar bespreking van Iraanse vrouwen die na aankomst in Nederland een positief nostalgisch beeld scheppen van Iran, terwijl ze daar juist vanwege een onhoudbare politieke situatie vandaan zijn gevlucht.

2.6 Te vroeg voor conclusies

Mijn respondenten hebben een groot deel van hun leven in Nederland doorgebracht. Wat mij opvalt is dat degenen die als 'eerste' Marokkanen naar Nederland kwamen, eerder geneigd waren tot 'aanpassing' of daar in ieder geval veel oog voor hadden. De generaties daarop, welke al familie hadden in Nederland toen ze er arriveerden, hebben dit minder. Degenen die in Nederland zijn opgegroeid hebben dit, voor zover ik dat kan beoordelen, het allerminst. Dit hangt samen met de verwachtingen en gevoelens van identiteit en identificatie die verschillende generaties hebben gecreëerd. Deze jongere generaties voelen zich uit zichzelf minder snel de Ander in Nederland, zij zijn van jongs af aan al met Nederland in aanraking, zij het direct of indirect (via familie). De eerste generaties die als gastarbeiders kwamen, waren vreemden, zij voelden zich ook zo. Nederland was vreemd voor hen, om daar de Ander te zijn was dan ook logisch. In dit hoofdstuk is besproken hoe Marokkanen die zijn geremigreerd, hun leven in Nederland hebben beleefd. Geuit in sociale contextfactoren als de beleving van sociale contacten en beeldvorming. De omgang met *othering* en het daardoor gestimuleerde gevoel van *nonbelonging* is daarbij een belangrijk punt van analyse geweest. Oudere generaties voelden zich van het begin af aan al in een bepaalde mate *nonbelonging*, maar hebben zich wel thuis gevoeld in Nederland. De vraag is dan waarom zij dan toch besloten om naar Marokko terug te keren. Voor de jongere generaties geldt, dat zij geen vreemden meer waren in Nederland. Nederland is hun land en zij waren in min of meerdere mate al Nederlanders vanaf hun jeugd. Confrontatie met *othering* leidt dan ook tot een stimulering van onzekerheid over hun identiteit en waar ze thuishoren of *belong* (Ghorashi 2003). Deze zoektocht naar een *belonging* leidt onvermijdelijk tot een zoektocht naar een plek waar men zich ook thuis voelt, zij het een echt thuis. Of zoals Hedetoft en Hjort (2002:VI) dit treffend omschrijven: '*home is where we feel we belong*'. Het is bij mijn jongere respondenten echter evenzo de vraag, of dit proces ertoe heeft geleid dat zij naar Marokko zijn verhuisd. Een antwoord hierop is op dit punt in de rapportage vooralsnog speculatie en kan nog niet voldoende beredeneert worden. Migratiemotieven en met name remigratiemotieven zijn namelijk dermate complex, dat het altijd een combinatie van factoren betreft (Cassarino 2004). Om de motivaties van mijn respondenten te begrijpen, wordt in het volgende hoofdstuk dan ook verkend hoe deze tot stand zijn gekomen en wat voor factoren deze dus beïnvloeden. Pas dan kan de connectie gemaakt worden tussen de dynamische invloed van sociale context op het thuisgevoel van Marokkaanse Nederlanders, zoals aangestipt in deze paragraaf, en hun motivaties voor een terugkeer naar Marokko.

3 'Niks te verliezen': remigratiemotieven en factoren

In het vorige hoofdstuk is te lezen hoe mijn informanten hun leven in Nederland hebben beleefd en welke thema's en factoren hierbij een rol spelen bij het thuisvoelen in Nederland. Hieruit wordt echter niet direct duidelijk waarom zij Nederland hebben verlaten. Mijn respondenten noemen namelijk verscheidene redenen om terug te keren naar Marokko, welke vaak niet zijn gelegen in de beleving van de Nederlandse sociale context. Tijdens de gesprekken die ik met de mensen had, bleek echter dat er meer zit achter de eerst genoemde redenen van remigratie. Jean-Pierre Cassarino (2004:253) bevestigt in zijn theoretische bespreking van *return migration*, deze ambigue, heterogene natuur van motieven van remigratie. Cassarino refereert daarbij aan de verschillende typen remigranten van Cerase (1974), welke de heterogeniteit van remigratiemotieven in categorieën weergeeft¹⁰. Verschillende onderzoeken naar remigratie van Marokkaanse Nederlanders door studenten (De Bree 2007; Hoogenbosch 2009) gebruiken deze categorieën om de motieven van hun respondenten te presenteren. Ik merkte tijdens mijn veldwerk echter dat de categorieën geen recht doen aan de complexiteit en ambiguïteit van motieven van emigratie van mijn respondenten. Het bleek namelijk niet zo gemakkelijk om mijn respondenten over deze categorieën te verdelen. Het besluit te remigreren bleek steeds een combinatie van vele factoren, waarbij de respondent voor zichzelf een aantal redenen als basis voor zijn besluit presenteert. De redenen die worden genoemd, zijn mijns inziens echter een uitkomst van de invloed van verschillende sociale contextfactoren, zoals die onder andere zijn besproken in het vorige hoofdstuk. Een ongeproblematiseerde opdeling van remigratiemotieven en typen remigranten in een aantal categorieën vindt ik dan ook niet aansluiten op de realiteit. Ik wil in dit hoofdstuk dan ook een kritisch licht schijnen over migratiemotieven die door mensen zelf worden genoemd en de bijbehorende, door zowel wetenschap als respondenten soms gemakkelijk gemaakte, categorisering van migratiemotieven. Ik vraag me in die zin af wat de waarde eigenlijk is van een door een persoon genoemd migratiemotief voor het werkelijke begrip, ofwel de *echte* reden, van iemands vertrek. In dit hoofdstuk worden de door mijn respondenten zelf genoemde remigratiemotieven verkend en een analyse geboden van achterliggende en overkoepelende factoren en motivaties, waaruit de meervoudigheid en complexiteit van migratiemotieven duidelijk wordt, alsook de soms indirecte invloed van sociale context.

¹⁰ Voor een toelichting zie B1.4 van het Conceptueel Kader in bijlage 1.

3.1 Basismotieven

Allereerst worden de motieven en factoren verkend die het meest door remigranten zijn genoemd, waarmee gelijk de onderlinge samenhang en ambiguïteit van de motieven duidelijk wordt.

3.1.1 Op zoek naar gezondheid

Gezondheid is één van de meest voorkomende redenen die door mijn respondenten, jong en oud, is genoemd. De oudere respondenten, voornamelijk degenen die nu cliënt zijn van de SSR, noemden het echter allemaal als voornaamste reden. Men is ervan overtuigd dat in Marokko, dankzij het warme en droge klimaat, de berglucht en de verse groenten en fruit, gezondheidsklachten zullen genezen of in ieder geval minder overlast zullen geven. Bij de SSR komen veel oudere (50+) mannen die arbeidsongeschikt zijn geraakt door gezondheidsklachten. In Marokko zoeken ze dan ook fysieke en mentale rust. In sommige gevallen is dit ze door maatschappelijk werkers of artsen aangeraden, in veel gevallen echter komt men tijdens de jaarlijkse vakanties naar Marokko op het idee.

- *Toen ging ik hier op vakantie en toen ging ik hier rondrijden zoals in Tafoughalt, dat is een bekend natuurgebied, bergachtig. Toen dacht ik van nou het is de enige redding, dat ik gebruik van die REM. Dus dat ik gewoon genoeg neem met dat bedrag, ondanks dat het niet veel is. Maar mijn gezondheid gaat voor. En dat ik mijn rest van leven beetje rustig zeg maar door te brengen in Marokko. Dus natuur...ver van die kritische media, ver van die raci.... van die gekke uhh....van die artikelen.'* (Redouan, 56)

Dit fragment uit het gesprek met Redouan is mijns inziens sprekend voor de ambiguïteit van het begrip 'gezondheid', dat gebruikt wordt als verpakking van het migratiemotief door veel respondenten. Redouan, zelf werkloos geraakt in Nederland en niet meer aan een baan gekomen, noemde bij mij dat hij voor zijn gezondheid naar Marokko is gegaan. Bij hem, en met hem vele anderen, zijn de gezondheidsklachten stressgerelateerd. Zoals in paragraaf 2.4 besproken, wordt stress bij mijn respondenten onder andere veroorzaakt door de vele "regeltjes" in Nederland. De druk op organisatie, afspraken, het invullen van formulieren voor "alles", wordt met name oudere Marokkaanse Nederlanders te veel. Redouan laat in het bovengenoemde citaat echter zien wat die stress gedeeltelijk veroorzaakt. Hij wijst namelijk naar de 'kritische media' als stressfactor, waardoor het leven in Nederland vermoeiend is. Het feit dat hij al langere tijd werkloos was en op gegeven moment scheidde van zijn vrouw in Nederland, droegen ook bij aan depressiviteit, vermoeidheid en stress. Met het voorbeeld van Redouan wil ik aantonen dat ook een relatief concreet motief als 'gezondheid', met name als deze gerelateerd is aan 'stress', niet zomaar begrepen kan worden zonder

de achterliggende (sociale) contextfactoren te verkennen en hier oog voor te hebben.

Er waren ook respondenten met meer concrete gezondheidsklachten, zoals pijnlijke gewrichten, astma, chronische vermoeidheid, huidklachten, pijnlijke longen et cetera. De remigranten hadden allen de hoop dat deze klachten in Marokko minder zouden worden. Bij sommigen is dit naar eigen zeggen het geval, anderen trekken de conclusie dat het niet uitmaakt, wat een moedeloos gevoel geeft.

Maar wat is er dan zo bijzonder aan Marokko, om daar van dergelijke concrete klachten af te kunnen komen? Het klimaat is een tastbare factor, deze wordt dan ook stevast genoemd. Echter is verder de gezondheidszorg in Nederland een stuk beter georganiseerd, zo merkt men op. De remigranten die gezondheid als belangrijkste reden geven om te remigreren, weten ergens ook wel dat dit niet 'de reden' is. 'Gezondheid' is echter een relatief concreet gegeven, dat mensen een concrete legitimering biedt om voor zichzelf te verantwoorden waarom naar Marokko terug te keren. Abstractere zaken, doch in sommige gevallen tevens tastbaar, als *othering* in Nederland, wordt daarbij naar de achtergrond verschoven in de communicatie met anderen over hun remigratie. Een ander 'concreet' migratiemotief dat vaak is genoemd, is *werk*. Hierover meer in de volgende paragraaf.

3.1.2 Werk: 'Nederland is af'

Een tweede belangrijke reden om naar Marokko te vertrekken is voor de meeste respondenten gelegen in de aan- of afwezigheid van werk. Sommigen zijn in Nederland door verscheidene redenen werkloos geworden en hadden naar eigen zeggen geen zicht op een nieuwe baan. Zij zaten dan ook maandenlang werkloos thuis in een voor hen uitzichtloze situatie. Een uitweg zagen zij in een terugkeer naar Marokko. De mensen met gezondheidsklachten hoopten, zoals in de vorige paragraaf gesteld, dat zij daar fysiek en mentaal beter zouden gedijen. De factor 'werk' en 'gezondheid' lopen in die zin samen; door (fysieke) gezondheidsklachten werd men bijvoorbeeld vaak werkloos. En in andere gevallen werd men ontslagen door andere redenen en kreeg men juist (mentale) gezondheidsklachten door de werkloosheid en het gepaard gaande 'niksdoen'. Een typisch voorbeeld van dit laatste is Hamza (52), die na jarenlang werken bij een beveiligingsbedrijf in Rotterdam werd ontslagen en vervolgens geen nieuwe baan meer kon vinden. Hij was dus niet arbeidsongeschikt, maar wijt het aan zijn hoge leeftijd en imperfecte taalbeheersing dat hij niet meer aan de bak kwam. Sinds het najaar van 2008 verblijft hij in Berkane, waar hij nog familie heeft wonen:

Ik zit schuin tegenover Hamza aan een bureau in het kantoor van SSR consultant Rachida, die deze week op vakantie is. Het is dinsdagochtend en het is open spreekuur op de SSR. Dat betekent grote drukte, in

het anders vrij rustige kantoortje in Berkane. Hamza is langsgekomen om te vragen naar de status van zijn Nederlandse paspoort. Het blijkt dat hij deze een aantal maanden had moeten verlengen op de Nederlandse ambassade in Rabat, waardoor hij lichtelijk gespannen is. Hij komt graag op de SSR, omdat hij dan Nederlands met iemand kan praten. Het gesprek dat ik met Hamza heb gaat veelal over werk. Hij benadrukt dat werk hem sociale contacten bood in Nederland, werk gaf hem een bezigheid, een doel in in het leven. En bovendien, een gevoel van verbinding met de maatschappij:

- *'Ja maar kijk hè, als jij geen werk hebt... en jij blijft meestal thuis, tv kijken – want het is niet genoeg om te leven – begrijp je? Je hebt mensen nodig. Ik had altijd contact met Nederlandse jongens, met Surinaamse jongens, met uh iedereen. Niet alleen met Marokkanen.'* *'Kijk als jij gewoon thuis bent, misschien komt er dan een Marokkaanse jongen bij je uhh sommige, sommige Nederlandse. Maar niet zoals op het werk. Op werk heb jij contact met veel mensen. En jij leert heel veel van hun.'* *'Ik wil niet gewoon thuis blijven.'*
- *'Toen ben ik een beetje gek geworden en dacht ik, ik moet gewoon weg.'*

De samenloop van werk en gezondheid komt ook vaak voor bij remigranten die nog wel werkzaam zijn. Zij hebben nu ondernemingen in Marokko of zijn werkzaam bij grote instellingen als de Nederlandse ambassade van Rabat. Sommigen raakten wel degelijk werkloos in Nederland, alvorens naar Marokko te komen. Zij zien daadwerkelijk (meer) mogelijkheden in Marokko om geld te verdienen en tegelijk een meer ontspannen leven te leiden. Ik heb zo'n vijftien werkzame personen gesproken en met name de mannelijke ondernemers in de regio Berkane wezen op de grote mogelijkheden in Marokko, versus die in Nederland. Zij zien Marokko als onbenut potentieel. Zo is de grond in de regio erg vruchtbaar en biedt de Marokkaanse overheid subsidies aan (Marokkaanse) ondernemers uit het buitenland om in Marokko te investeren. De remigranten die dergelijke ondernemingen hebben gestart, zoals een import en exportbedrijf voor groente en fruit, zien dit dan ook als een mogelijkheid om niet alleen zichzelf, maar ook Marokko te helpen ontwikkelen. Sanne Winkelman (2008:46-50) vond een soortgelijke uitkomst tijdens haar onderzoek naar de remigratie van jonge Turkse Nederlanders. Zij voelen zich meer nodig in Turkije dan in Nederland, net als mijn respondenten dit met Marokko hebben. Een opvallende uitspraak hoorde ik van Brahim (48), een man die nu sinds twee jaar een grote groente en fruit inpakfabriek heeft in Berkane:

- *'Het is genoeg. Nederland is af.'*

Nederland is opgebouwd en 'af'. Marokko daarentegen, is nog erg in opbouw. Dat is de opvatting

van Brahim, die overigens nog steeds een huis in Nederland bezit. Daarnaast verwees hij ook naar de rol van Marokkanen in Nederland, die geholpen hebben met de opbouw van Nederland. Aangezien Nederland nu af is, kunnen de Marokkanen weer naar Marokko komen om daar te helpen met de ontwikkeling.¹¹

Ik kwam ook vaak tegen dat de remigranten die nu werken in Marokko, werk zochten waarbij ze in contact staan met Nederland. Zoals handel tussen Marokko en Nederland en werk bij de Nederlandse ambassade. Hiermee geeft men uiting aan de eigen identiteit als Nederlander en Marokkaan, zoals in paragraaf 2.5 nader is belicht.

Het hebben van werk blijkt een basisbehoefte van de mensen die nog kunnen en mogen werken. Werk biedt niet alleen financiën en daarmee een mogelijkheid om te kunnen leven. Men gaat vaak niet naar Marokko om meer geld te kunnen verdienen dan in Nederland. Ook is het niet zo dat men in Nederland al zoveel geld verdiend heeft dat ze daar royaal van kunnen leven in Marokko. Bovendien kan men in Nederland ook leven zonder werk, dankzij de uitkering. De verbinding van werk met economisch doelen is in het verband met remigratie van Nederland naar Marokko dan ook ontoereikend. Cassarino (2004) wijst dan ook terecht op de toepassing van verschillende perspectieven bij de bestudering van het thema. Werk geeft mijn respondenten een doel, een gevoel iets bij te dragen, iets te betekenen. De symbolische betekenis van werk staat hierbij voorop. Als dit in Nederland op een gegeven moment ontbreekt door ontslag of onvrede, wordt het gevoel in 'het vaderland' Marokko iets te gaan doen versterkt. Deze gevoelens van *longing to be* in Marokko hangen sterk samen met nostalgie. Hetgeen op zichzelf een zodanig invloedrijke rol blijkt te spelen bij de remigratie van mijn respondenten, dat een korte uitwerking hier nu op zijn plaats is.

3.1.3 Nostalgie: de mooie herinnering of de mooie verbeelding?

Nostalgie in verband met migratie is een veelbesproken thema in de sociale wetenschap, waarbij vaak ook de sterke relatie met het concept van *home* wordt gelegd (cf. Hannerz 2002, Ghorashi 2003). Vandaar ook dat ik in het conceptuele tweede hoofdstuk van deze scriptie een theoretische notitie heb geplaatst bij dit thema. Met name relevant is de stelling van Ulf Hannerz (2002: 219) dat het enige echte thuis te vinden is in de omgeving waar men opgroeit en zijn eerste bewuste levensjaren doorbrengt. Deze dynamiek creëert een levenslang gevoel van nostalgie naar die tijd en de bijbehorende fysieke omgeving en kan daarmee ook een gevoel van *longing to be* stimuleren. De redentatie van Hannerz blijkt erg realistisch. De meeste van mijn respondenten zijn in Marokko

¹¹ Tijdens mijn verkenning van onderzoek naar remigratie van Marokkanen viel mij op er veel aandacht is voor dit thema van *return and development* (cf. De Haas 2009, Collyer et al. 2009). Er zijn dan ook grote economische belangen mee gemoeid.

geboren en gedeeltelijk opgegroeid. Hierdoor hebben ze het nostalgische 'eerste thuisgevoel' daar opgebouwd. Vaak gaven respondenten dan ook aan een groeiend gevoel van 'heimwee' te hebben ontwikkeld tijdens hun verblijf in Nederland. Opvallend daarbij vind ik de link met leeftijd. Des te ouder zij werden, des te meer zij aan Marokko gingen denken. Door onder andere Ghorashi (2003:170-178) wordt wel benoemd dat het gevoel en de waarde van thuis kan veranderen door het leven in een 'andere' maatschappij. Zo zorgt *othering* voor een sterker verlangen naar het eigenlijke thuis (ibid.). Vanuit de beredenering dat dit gevoel van nostalgie, heimwee of *longing to be* naar een vroeger thuis gebonden is aan de plek waar men is opgroeit, zouden de generaties die niet in Marokko zijn opgegroeid dit gevoel niet hebben. Recent onderzoek van Suzanne Wessendorf (2007:1088) laat echter zien dat de nostalgie van ouder op kind kan worden overgebracht. De kinderen vormen immers voor een groot deel een beeld van het oorspronkelijke 'thuisland' door de verhalen van hun ouders. Ook al wijzen de ouders daarbij vaak op de (economische) tekortkomingen van het oude thuis, het zijn de warme nostalgische gevoelens die bij de nieuwe generaties tevens overkomen en blijven hangen. Deze nostalgie zien zij met behulp van hun eigen verbeelding bevestigt tijdens de vakanties die ze doorbrengen in het land van hun ouders (Wessendorf 2007:1098).

In mijn onderzoek zag ik deze zelfde dynamiek van 'vakantie verbeelding' doorwerken, zoals ook in het citaat van Redouan is te lezen in paragraaf 3.1. Nostalgie blijkt dan ook een factor te zijn die grotendeels onafhankelijk van de leeftijd en generatie, een belangrijke rol speelt bij de stimulering van het besluit tot remigratie. Belangrijk om hierbij op te merken is de ambigue natuur van de invloed van nostalgie. Deze lijkt namelijk zowel een bewuste of directe als een onbewuste of indirecte rol te spelen. Ouderen benoemen de nostalgie namelijk direct en als bewust motief als 'heimwee'. Zij denken met weemoed terug aan hun jeugd in Marokko. De jongere generaties kunnen dit niet en bij hen heeft de nostalgie dan ook een indirecte en mogelijk meer onbewuste invloed. Zij creëren hun eigen nostalgische beelden namelijk door de verhalen van hun ouders en de vakanties in Marokko. Doordat ze in mindere mate hun eigen ervaringen zijn, zien ze deze indirecte en onbewust opgenomen nostalgische beelden mogelijk minder als motivatie om naar Marokko 'terug te keren'. Terwijl het wel degelijk van een belangrijke invloed is geweest, zoals ook recent sociaalwetenschappelijk onderzoek van Wessendorf (2007) en Reynolds (2009) naar remigratie van de 'tweede generatie' en *young people* bevestigt. Waarmee nog maar eens de complexiteit van remigratiemotieven wordt bevestigd. Het bekijken van nostalgie als factor is dan ook interessant, mede doordat het laat zien hoe sterk (de impact van) verbeelding kan zijn. Zo viel het Wahid (45) op dat sinds hij in Marokko woont, hij positiever is over Nederland dan toen hij daar woonde. Hij laat daarmee zien dat nostalgie steeds verandert naar gelang de plaats waar men zich bevindt.

Nostalgie is gekoppeld aan de verbeelding en ontstaat door de gedachte aan een plek die er op dat moment niet is en daardoor alleen in het hoofd getoond kan worden (cf. Hannerz 2002; Ghorashi 2003). Deze flexibele werking wordt mijns inziens treffend weergegeven in het klassieke Nederlandse spreekwoord 'het gras is altijd groener aan de overkant'.

3.2 Achterliggende motivaties en factoren

Gezondheid, werk en nostalgie zijn de drie meest genoemde redenen van remigratie. Waarbij nostalgie zoals gesteld ook in een indirecte vorm wordt benoemd als een gevoel van verbinding met Marokko. Er zijn echter bepaalde factoren die het besluit te vertrekken beïnvloeden, zonder dat daar door respondenten aan gerefereerd wordt bij bespreking van concrete motivaties. Deze factoren zijn dan ook te classificeren als indirecte redenen en in sommige gevallen tevens als onbewuste.

Ik begin met 'liefde', aangezien het hierbij een bijzonder geval betreft. Liefde was in enkele gevallen namelijk wel degelijk een direct genoemd motief voor remigratie. In de meeste gevallen echter, speelt het een achterliggende doch bepalende rol. Welke met name als het een negatieve connotatie heeft gehad voor de respondent, 'tussendoor' werd genoemd. Daarmee de schijn wekkend dat het thema van ondergeschikt belang is (geweest), terwijl dit mijns inziens zeker niet geval is.

3.2.1 Liefde en relaties; 'niemand wil alleen zijn'

Liefde is een gevoelig onderwerp. Ik merkte dat mensen niet snel in detail traden en het leek me dan ook ongepast hier te veel op door te vragen. De rol van liefde bij migratie mag echter niet worden onderschat en een nadere bespreking is mijns inziens dan ook wenselijk.

Dounia (36) keerde ruim tien jaar geleden terug naar Marokko. Niet omdat ze dit zelf had bedacht, maar omdat haar man werk had in Marokko. In tegenstelling tot enkele andere vrouwelijke respondenten die door een gearrangeerd huwelijk in Marokko terecht zijn gekomen en daarmee niet geheel vrijwillig, kiest Dounia er bewust voor om haar man te volgen. Ze geeft aan dat ze haar man de hele wereld over zou volgen. Uit liefde wel te verstaan. Dat ze nu naar Marokko zijn gegaan is dan wel mooi meegenomen, omdat ze daar zelf ook is opgegroeid. Aicha (24), die verschillende redenen noemde om naar Marokko terug te keren, waaronder het niet kunnen vinden van een baan in Nederland en de gehaaste samenleving, heeft 'toevalligerwijs' vóór haar definitieve vertrek een relatie gekregen met een jongen in de buurt van Rabat. Ze woont nu dan ook bij de familie van haar vriend, hetgeen toch een aanzienlijke bijdrage kan hebben geleverd aan haar besluit naar Marokko te vertrekken. Haar relatie noemt ze echter niet als motivatie.

Daarnaast is er ook de andere kant van de medaille, het *ontbreken* van een relatie. Het kwam opvallend vaak voor dat mannen die ik sprak, gescheiden waren van hun (eerste) vrouw in Nederland. Vervolgens keert men terug naar Marokko, waar men hertrouwt. In andere gevallen

hertrouwt men al in Nederland met een vrouw die overgekomen is uit Marokko. Dit laatste is het geval voor Redouan (56). Hij vertelt dat zijn tweede vrouw, met wie hij in 2002 trouwde, erge heimwee kreeg naar Marokko. Dit heeft er voor Redouan naar eigen zeggen aan bijgedragen te remigreren.

Met deze voorbeelden wil ik aangeven dat het (willen) hebben van een relatie op verschillende manieren van invloed is op het besluit te remigreren. Mensen noemen het nauwelijks als motivatie, terwijl duidelijk is te zien dat het van invloed is of in elk geval zeer aannemelijk.¹² Wat nogmaals naar voren komt, is het belang en de aard van sociale contacten voor hun band met hun woonlocatie. Het belang van het hebben van een partner wordt met name door mijn mannelijke respondenten sterk benadrukt, al is het maar zodat je op je oude dag iemand hebt die voor je kan zorgen. In hoofdstuk 2 zijn relaties met burens besproken en het verhuizen van vrienden. Liefdesrelaties zijn echter de meest hechte en hebben mijns inziens daarmee de grootste invloed op motieven voor remigratie. Het valt mij dan ook op dat in de literatuur over remigratie niet meer aandacht wordt besteed aan de specifieke dynamiek van dit verband.

3.2.2 'Ik heb familie daar': transnationale banden als motivatie?

- *'Dat is wel leuk dat ik familie hier heb. Maar ik ben meer voor mezelf teruggekomen.'*
(Redouan, 56)

Een thema dat in tegenstelling tot liefde wel in grote mate in publicaties omtrent migratie en remigratie wordt behandeld, zijn familierelaties (cf. Van Amersfoort & Van Heelsum 2007; Reynolds 2009). Dit met het oog op de invloed van *transnationale verbanden*, zoals toegelicht in het conceptueel kader¹³. Contact met familie in het buitenland, is één van de meest voorkomende concrete transnationale relaties die mensen hebben (ibid.). Onderzoek richt zich veelal op de invloed van transnationale relaties op (etnische) identiteitsvorming, welke aanzienlijk blijkt te zijn dankzij de etnische herkenning die mensen vinden in het 'land van herkomst' (cf. Bradatan et al. 2010, Reynolds 2009). Overheden, zoals de Nederlandse, lijken met name geïnteresseerd in het verband tussen transnationalisme en integratie. In de Nederlandse politiek is in dit licht de dubbele nationaliteit van migranten bediscussieerd en uiteindelijk onderzocht door het SCP, waaruit bleek dat andere factoren als taalbeheersing en opleidingsniveau van veel groter belang zijn voor zogenoemde integratie (SCP 2008:28). De invloed van een dubbele nationaliteit op integratie is dan ook zeer beperkt. Recent sociaalwetenschappelijk onderzoek toont overeenkomstige resultaten (cf. Snel et al. 2006; Conway et al. 2008; Sleijpen 2010:73).

Ik heb de invloed van transnationale relaties op terugkeer tevens onderzocht en hierbij de

¹² June de Bree (2007:27,28) deed een soortgelijke bevinding tijdens haar onderzoek naar Marokkaanse remigranten.

¹³ Zie bijlagen, par. B1.2

focus gelegd op contacten met familie en vrienden in Marokko tijdens het verblijf in Nederland. Deze sociale contacten binden mensen aan de fysieke locatie van Marokko, omdat hun familie daar woont en vanuit hun sociale positie daar het leven kunnen beschrijven. Vrijwel al mijn respondenten onderhielden contact met in Marokko wonende familie, zij het telefonisch, per brief, e-mail en door ieder jaar op vakantie te gaan. Ik vond het echter opvallend dat het hebben van familie in Marokko nauwelijks wordt genoemd als motivatie om naar Marokko terug te keren. Men heeft nu immers ook familie en vrienden in Nederland waar men in al die jaren veel intensiever contact mee heeft kunnen hebben. Hierdoor is de familie in Marokko mogelijk wat op de achtergrond geraakt. Dit geldt overigens met name voor de wat oudere 'vijftig-plussers' die vaak benadrukken dat zij 'voor zichzelf' naar Marokko zijn gekomen, zoals Redouan bovenaan dit stuk aangeeft. Zij zijn vaak door ziekte en ouderdom naar Marokko teruggekeerd en in mindere mate wegens contacten of sociale omgeving.

De wat jongere remigranten lijken meer oog te hebben voor het sociale aspect van Marokko en hun familie daar. Zo heeft Jamal (40) in Marokko op de middelbare school gezeten. Hij vertelde mij dat hij altijd contact heeft gehouden met zijn vrienden en kennissen en daar nu veel mee omgaat. Zo liep ik met hem door het centrum van Berkane waar hij een kledingzaak heeft, terwijl hij aanwees waar zijn vrienden en familie winkeltjes hadden en hij al snel op enthousiaste wijze in gesprek raakte met verscheidene van hen. Ook Toufik (35) heeft een paar goede vrienden in Marokko, dankzij zijn jeugd in Marokko. Zo onderneemt hij veel met zijn neef en beste vriend Rachid, met wie hij ook samenwerkt aan een bouwproject. Met zijn drieën hebben we op een zonnige middag met de auto door badplaats Saïdia getoerd en naderhand ontspannen een kopje muntthee gedronken. Onderweg wees hij mij waar zijn familieleden een huis hadden.

Tracey Reynolds (2009) stelt dat familierelaties met name van belang zijn voor jonge remigranten die het land van terugkeer niet zo goed kennen, doordat ze er nooit (lang) hebben gewoond. Familie kan de remigranten opvangen en wegwijs maken in het 'nieuwe' land en voor contacten met andere *locals* zorgen (Reynolds 2009:801). Deze bevinding herken ik in mijn empirische resultaten. Ik heb echter slechts één vrijwillige remigrant gesproken die niet in Marokko is opgegroeid, namelijk Aicha van 24. Haar antwoorden sluiten echter goed aan op Reynolds' stelling. In tegenstelling tot vele andere remigranten, noemt zij familie namelijk wel als een belangrijke factor.

- *'Ja met een ander land wel. Want dan heb je wel zoiets van 'ik ken daar mensen'. Dus als er iets is weet je wel, dan kan ik wel daar naar toe. Mocht er iets zijn of zo, weet je dan sta je er niet helemaal alleen voor. In het land zeg maar. Dus dat heeft ook wel bijgedragen.'*

Deze (tweede generatie) jonge remigranten, of *roots migrants* zoals Wessendorf (2007) ze noemt, heeft dus meer behoefte aan ondersteunende familie en actieve sociale contacten in het land van terugkeer dan oudere migranten. Enerzijds simpelweg, omdat zij minder bekend zijn met het land van herkomst. Anderzijds omdat zij jong zijn en daardoor nog bezig zijn een leven 'op te bouwen'. Ze willen netwerken en vrienden maken. Veel van de oudere remigranten keren terug om rustig van hun oude dag te genieten, zonder al te veel poespas. Zij hebben ook behoefte aan familie en vrienden, maar in mindere mate dan de jonge remigranten. Dit verschil in de invloed van transnationale familierelaties tussen jong en oud is dan ook gedeeltelijk te relateren aan de levensfase waarin de mensen zich bevinden. Hieronder wordt daar een notitie bij geplaatst.

3.2.3 Levensfase en emigratie: avontuur versus oude dag

Met name de verhalen van Aicha (24) maken voor mij duidelijk dat er een verschil bestaat in migratiemotieven per levensfase. In de vorige paragraaf is aangestipt dat hierbij de dynamiek van sociale contacten hoort die men op een bepaalde leeftijd heeft. De band die sociale contacten creëren met de woonlocatie. Zodra een negatieve verandering optreedt in de sociale kring, zoals door een scheiding, vervelende burens of het wegvallen van een vriendenkring, verandert ook de band met de woonplaats. Veel mensen zouden dan wellicht geneigd zijn te verhuizen naar een andere plaats in hetzelfde land. De remigranten die ik sprak hebben er echter voor gekozen om naar Marokko te verhuizen. Aicha gaf aan dat ze in een fase van haar leven kwam waarin veel van haar leeftijdsgenoten komen. Je bent net afgestudeerd en het lange werkende bestaan kan gaan beginnen. Niet iets waar veel jonge mensen naar uit kijken. Mede om die reden maken veel van deze jongeren de keus om te gaan reizen, bij voorkeur de wereld rond. Ditzelfde idee had Aicha. Zij voltooide haar wereldreis twee jaar geleden, nadat ze een jaar had gespaard. Ze eindigde haar reis in Marokko, waar ze het idee kreeg om er te gaan wonen. Aicha legde mij uit dat haar sociale omgeving in Nederland in de afgelopen jaren is veranderd. Haar vriendenkring is 'volwassen geworden' en bezig met 'de zaken die daar bij horen'. Om die reden zou ze de komende jaren niet terug naar Nederland gaan;

- *'Want ik zit te denken, als ik terug naar Nederland ga, ik denk van ja mijn vrienden daar heb ik nog goed contact mee, maar iedereen heeft zijn eigen leven weet je wel. Je bent opgegroeid, je bent wat ouder geworden, de één gaat trouwen, de één heeft kinderen weet je wel. Je woont allemaal in andere steden. Iedereen heeft zijn eigen leven. Kijk daar hoef ik het niet voor te doen.' 'Voor je familie geldt hetzelfde natuurlijk. Je komt op je eigen benen te staan.'*

Op zo'n moment in het leven, dat het grote werken moet gaan beginnen, vraagt een mens zich af wat hij met zijn leven wil doen. Zoals Aicha duidelijk maakt, is een twintiger zijn een keerpunt in het leven waarop het volwassen bestaan lonkt; een baan vinden en een partner om een gezin te stichten, om maar even het stereotype te noemen. In die korte periode tussen studie en werk ben je nog nergens aan gebonden en op zoek naar avontuur en ontwikkeling van jezelf. Vanuit dat perspectief is mijns inziens ook goed te begrijpen waarom de eerste generatie gastarbeiders als twintiger naar Nederland kwam. Zo hoorde ik van verscheidene respondenten van 'de oude garde' dat zij tevens naar Nederland kwamen voor 'het avontuur'. Sanne Winkelman deed een zelfde bevinding bij haar onderzoek naar jonge hoogopgeleide Turks-Nederlandse remigranten. Zij heeft het hier toepasselijk over *thrillseekers* (Winkelman 2008:42). Vanuit etnische identificatie bezien is Marokko voor jonge Marokkaanse Nederlanders de meest logische bestemming voor hun *thrillseeking*. Hun etnische band en transnationale contacten stimuleren een gevoel van *belonging* en mogelijk ook van *home*, jegens Marokko (Van Amersfoort et al. 2007; Wessendorf 2007; Reynolds 2009).

Met deze toelichting is de dynamiek van de jonge remigrant te begrijpen, in vergelijking tot de oudere, die letterlijk en figuurlijk van zijn 'oude dag wil genieten' en daar weer heel andere eisen en behoeften bij heeft. Mondialisering opent de portaal naar intensievere transnationale contacten en snellere en goedkopere reismogelijkheden, waardoor ook jonge mensen die niet in Marokko zijn opgegroeid een in hun ogen realistisch beeld kunnen scheppen van een leven in Marokko (Inda & Rosaldo 2008:4; Reynolds 2009).

3.2.4 Financiën en mobiliteit: remigranten als *tourists*?

Geld is een factor die tijdens mijn veldwerk steeds naar voren kwam. Duidelijk werd dat geld een belangrijke meebepalende factor is bij remigratie en migratie in het algemeen. Misschien zelfs wel bij iedere fysieke beweging van de mens, want reizen kost nu eenmaal geld. Alsook het levensonderhoud. Zonder zicht op inkomsten, zouden mensen dan ook niet het relatief rijke westerse Nederland verlaten om zich in het topje van Afrika te vestigen. Mijn respondenten hebben dit dan ook over het algemeen van te voren veilig gesteld. De mensen die nu in Marokko werken, hebben of vanuit Nederland gesolliciteerd, of tijdens het verblijf in Nederland een onderneming opgezet in Marokko. De mensen die niet meer (kunnen of hoeven) werken hebben een uitkering, zoals AOW en WAO, welke 'exporteerbaar' zijn en dus in Marokko doorbetaald worden. Daarnaast is er de remigratiewetgeving, ook wel 'REM' genoemd, die een permanente uitkering biedt aan remigranten in ruil voor hun Nederlandse paspoort of verblijfsvergunning. De mensen die dit laatste hebben gedaan, zijn sterk in de minderheid onder de respondenten. De Nederlandse nationaliteit is voor de meeste remigranten een groot goed, de mogelijkheid om zonder beperkingen naar

Nederland te kunnen gaan is zeer belangrijk en geeft een gevoel van rust en veiligheid.¹⁴ Al met al, zijn de remigranten verzekerd van een inkomen, zij het soms een uitkering waar men in Marokko net van kan rondkomen.

Een verzekerd inkomen heeft de remigranten in staat gesteld om de stap tot emigratie te zetten. Zonder deze randvoorwaarde, zouden weinigen of zelfs geen van hen de sprong zijn gewaagd. Zo vertelde Fouad (67) dat veel oudere Marokkaanse Nederlanders niet naar Marokko terugkeren, omdat ze bang zijn dat ze daar geen geld meer krijgen van Nederland. Fouad wijt dit aan onwetendheid en keurt het af. Hij vindt namelijk dat de Marokkaanse ouderen in Nederland niks meer te zoeken hebben. Zo vertelt hij over een gesprek met een oudere Marokkaanse man in Nederland dat hij een aantal jaar geleden had:

- *Waarom jullie de héle dag in die moskee? Af en toe moet je huilen 'oh ik ben ziek'. Af en toe dan loopt ie krom en dan moet ie op de grond bidden, ja hoe kan dat nou heh? '...jij moet terug naar Marokko. Jij moet in Nederland niet willen zijn. 'Zegt ie: 'Ja ik krijg hier geld', toen zeg ik 'ja maar jij gewerkt, dan krijg je geld voor jouw werk dat jij gedaan hebt. Jij moet gewoon opgedonderd naar Marokko.' Dan zei ik dat echt zo, dan was ik kwaad.' 'Hij nog niet gedaan.'*

Deze dynamiek van hun remigratie past in het huidige discours omtrent mondialisering en de gekoppelde toegenomen mobiliteit van mensen. Volgens Zygmunt Bauman (1998) zorgt deze mobiliteit voor een nieuwe *stratificatie*. Mensen met financiële mogelijkheden, de zogenaamde *globals* of *tourists*, zijn namelijk in staat om te gaan en staan waar ze maar willen in de wereld. Terwijl de zogenaamde *locals* of *vagabonds*, de mensen met minder financiële mogelijkheden, gebonden zijn aan een fysieke locatie, hoe belabberd die ook is (Bauman 1998:69-89).

In die zin zijn de remigranten als *tourists* te zien. Zij reizen vrij tussen Nederland en Marokko, een voor veel inwoners van Marokko erg moeilijk te behalen luxe. Het feit dat de remigranten hun Nederlandse nationaliteit niet graag opgeven, laat tevens zien dat zij hun met Nederlands geld verkregen hoge mobiliteit niet willen opgeven. Het vrij kunnen reizen tussen Nederland en Marokko past het beste bij hun transnationale identiteit¹⁵ en gevoelens van *home* en *belonging*. Zij voelen zich namelijk verbonden met beide landen, dankzij familie, vrienden en ook in zekere mate door een affiniteit met de maatschappij en geld maakt het onderhouden van die verbondenheid een stuk gemakkelijker (Wessendorf 2007; Reynolds 2009; Bradatan et al. 2010).

¹⁴Janneke Sleijpen (2010:73) vond een overeenkomstig resultaat bij haar onderzoek naar Nederlands-Bosnische remigranten.

¹⁵Zie paragraaf 2.5

(Vrijwillige) remigratie kan vanuit dit licht gezien worden als een luxe¹⁶. Iets dat alleen is weggelegd voor mensen die zekerheid hebben over hun financiële zekerheid en daarmee gepaard gaande persoonlijke welzijn. Remigranten als door mondialisering mogelijk gemaakte *tourists*. Mijn empirische resultaten bevestigen Bauman's theoretische stelling omtrent deze thematiek, welke duidelijk maakt dat een grotere mobiliteit een groter gevoel van veiligheid en daarmee gepaard thuisgevoel kan faciliteren. Het hebben van genoeg financiën is dan ook een belangrijke achterliggende factor bij het besluit te remigreren. Het betreft hier echter meer een voorwaarde, dan een achterliggende motivatie. Zonder geld kan het nu eenmaal niet.

Uit vrije wil? Een notitie bij vrijwilligheid

In de laatste alinea van paragraaf 3.2.4 is kort de factor vrijwilligheid aangehaald in relatie tot de waarde van remigratie. Er wordt gesteld dat vrijwillige remigratie gezien kan worden als een luxe, alleen voor de mensen met een zekere mate van financiële zekerheid. Hierbij wil ik wijzen op de onvrijwillige factor, het door dwang moeten emigreren. Bijvoorbeeld door gedwongen huwelijken, of doordat de staat iemand uitzet en als 'ongewenste vreemdeling' bestempeld. Ik heb dit onderzoek gericht op vrijwillige remigranten, vrouwen en kinderen die in Marokko zijn achtergelaten heb ik dan ook niet benaderd. Personen die door gearrangeerde huwelijken in Marokko terecht zijn gekomen, heb ik tevens geprobeerd te vermijden, doch een aantal keer gesproken. De onvrijwillige factor in die zin behandel ik echter verder niet, voor inzicht in de dynamiek van deze materie verwijs ik u dan ook naar ander onderzoek (De Bree 2007; De Bree et al. 2009; Hoogenbosch 2009). De kanttekening die ik bij vrijwilligheid van remigratie wil maken is namelijk van een andere, wederom meer achterliggende aard.

Het woord 'vrijwilligheid' bij remigratie en wellicht emigratie in het algemeen, heeft mijns inziens bijna per definitie een schaduwzijde. Vaak zijn er namelijk factoren bij betrokken, die een relatief uitzichtloze situatie in het land van herkomst (in dit geval Nederland) hebben veroorzaakt. Men heeft gezondheidsklachten, geen werk meer of denkt moeilijk werk te kunnen krijgen, een verbroken of gebrek aan een liefdesrelatie, noem maar op. In dit soort gevallen is remigratie meer een uit nood geboren uitweg; de '*enige redding*', zoals Redouan het noemde in paragraaf 3.1.1. Je kunt je dan ook afvragen in hoeverre remigratie in dit soort gevallen wel vrijwillig is. Bekeken vanuit mijn onderzoekspopulatie is zeker de helft naar eigen zeggen vanwege enigerlei gezondheidsklachten of arbeidsmarktproblemen geremigreerd. Nu heeft dit onderzoek nooit de pretentie gehad een representatief beeld te schetsen van remigratie, maar tekenend vind ik het wel voor de door mij bevonden dynamiek van remigratie van Nederland naar Marokko.

¹⁶ Zie onderstaand kader een toelichting op het 'vrijwillige' aspect.

~ De bovengenoemde motivaties en factoren heb ik enerzijds als 'basis' en anderzijds 'achterliggend' benoemd. Dit onderzoek bekijkt echter de invloed van sociale context op remigratie. Tot nu toe is de dit thema nog niet als afzonderlijk behandeld in dit verband. In het kader van door respondenten genoemde motieven heeft sociale context echter wel een plaats. De rol van sociale context als veelomvattend thema benodigd een afzonderlijke bespreking. Het is namelijk zowel een bewuste en directe factor, als een onbewust meespelende factor voor het besluit te remigreren. Hetgeen door de kritische lezer ook al uit hoofdstuk 2 te abstraheren is. De uiteindelijke verbinding tussen de hoofdstukken en bijbehorende thematiek blijf ik u echter schuldig tot de volgende concluderende hoofdstukken. Voor nu wil ik vooral ingaan op de specifieke dynamiek van 'het oog hebben voor sociale context'. Een toelichting in de volgende paragraaf.

3.3 Oog voor sociale context

Misschien dat de indruk is gewekt dat 'de sociale context', zoals in termen van *othering* en dergelijke in hoofdstuk 2 is besproken, geen concreet remigratiemotief is geweest. Vanuit de notie van concreetheid zou er gesteld kunnen worden dat dit inderdaad niet het geval geweest zou zijn. In de inleiding van dit hoofdstuk is echter tevens gesteld dat motieven die mensen noemen, allerm minst de complexiteit van hun motivaties weergeven. Sociale contextfactoren kunnen worden geabstraheerd door de achtergrond van de basismotieven te verkennen. Bijvoorbeeld met de in dit onderzoek gehanteerde diepte-interviews. Wáárom was iemand gestrest in Nederland? Wáárdoor was iemand werkloos? Et cetera. Hiermee geef ik alvast een voorschot op de komende conclusies in het volgende hoofdstuk. In deze paragraaf echter, wil ik belichten waar de mate van invloed van sociale contextfactoren op remigratiemotieven door bepaald wordt. Tijdens de gesprekken die ik had, kreeg ik namelijk de indruk dat des te meer de respondent zich bezig had gehouden met negatieve beeldvorming over Marokkanen (in media, politiek, discussies) des te meer het heeft meegespeeld voor hun remigratie. Opvallend daarbij is dat het meestal mensen betrof die de Nederlandse taal zeer goed beheersen en aangaven veel contact met autochtone Nederlanders te hebben (gehad). Toonbeelden hiervan zijn de in deze scriptie niet voor niets vaak aangehaalde Redouan en Aicha. Redouan was en is zeer geïnteresseerd in politiek en volgde de ontwikkelingen in Nederland op de voet. Ook keek hij graag naar discussieprogramma's als 'Rondom Tien'. Aicha is in Nederland geboren en getogen en ze benadrukte dat ze *'zo westers was'*. Zij irriteerde zich vooral aan de vragen over haar afkomst die zij steeds te horen kreeg van vreemden. De universitair opgeleide Wahid wilde weg uit Venlo, nadat Geert Wilders populair was geworden. Hij gaf aan te merken dat het daardoor een stuk minder gezellig werd voor Marokkanen en moslims in Venlo.¹⁷ Al

¹⁷ Zie ook paragraaf 2.6 voor de invloed van woonlocatie op de perceptie van negatieve beeldvorming.

deze mensen relateerden deze bevindingen aan hun remigratie, zij het vaak in een indirecte, zelfs retrospectieve manier.

Deze bevinding lijkt op de in verschillende publicaties genoemde 'integratieparadox' van Buijs et al. (2006), welke stelt dat *'etnische minderheden die hun best doen om door onder andere scholing en werk 'erbij te horen', ervaren vaak dat zij nooit 'echt' als Nederlander gezien worden'* (Boog et al. 2010:198). En in de woorden van het SCP (2009:278); *'...juist degenen die het best zijn geïntegreerd (hoger opgeleiden), voelen zich het minst geaccepteerd. Er zijn echter wel duidelijke verschillen tussen etnische groepen te onderkennen. Vooral Marokkaanse hoger opgeleiden springen eruit; bij deze groep lijkt het opleidingseffect het sterkst aanwezig'*. De integratieparadox stelt dat hoger opgeleiden zich het meest aantrekken van negatieve beeldvorming. Zij voelen zich het meest *geothered*, terwijl zij het meeste hun best doen om er bij te horen. In die zin hebben zij het meest oog voor de negatieve sociale contextfactoren. Op basis van mijn empirische resultaten kan ik mij echter niet helemaal bij deze stelling aansluiten.

Opleidingsniveau blijkt niet zozeer een definiërende factor, alswel taalbeheersing of meer het 'welbespraakt' en 'sociaal actief' zijn. Mensen die laten blijken betrokken te zijn geweest bij de Nederlandse maatschappij, moeite hebben gedaan om zoveel mogelijk contact te hebben met verschillende mensen. En daarmee, zoals de paradox wel stelt, hun best gedaan hebben om 'erbij te horen'. Redouan bijvoorbeeld, is laagopgeleid en werkte als schoonmaker. Maar heeft veel sociale contacten gehad via zijn voetbalvereniging en zijn werk en volgde de politieke ontwikkelingen op de voet. Het klopt wel dat de hoger opgeleiden die ik heb gesproken, zich over het algemeen bewuster uitten over beeldvorming en effecten daarvan op hun leven en dat van Marokkanen in Nederland. De integratieparadox is in mijn optiek, zoals aangegeven, echter niet zomaar te baseren op verschillen in opleiding. De integratieparadox is daarnaast wel een nuttige vondst om te laten zien dat de mate van 'oog voor sociale context' medebepalend is voor de doorwerking op het remigratiemotief. Des te hoger de betrokkenheid bij de Nederlandse samenleving, of des te meer men probeerde 'erbij te horen', des te meer raakte men geïrriteerd door confrontatie met *othering* en kon een gevoel van *nonbelonging* en daarmee ideeën over emigratie gestimuleerd worden (Ghorashi 2003).

~ Het is op dit punt duidelijk welke motivaties remigranten noemen voor hun vertrek naar Marokko. Tevens zijn achterliggende factoren en voorwaarden besproken. Tijdens het aanhoren van de verhalen en bij bestudering van deze resultaten, viel mij echter op dat al deze motivaties te herleiden zijn naar één centrale wens; men zoekt 'rust', in al haar aspecten. Een toelichting hieronder.

3.4 Concluderend: Het *echte* motief...op zoek naar rust

Wat betekenen al deze motivaties en factoren nu eigenlijk? Waar zijn ze op gericht? Wat wil men bereiken? Het valt mij sterk op dat de remigranten, welke redenen ze ook aandragen, een overeenkomstig doel hebben. Een doel dat tevens laat zien dat het besluit te emigreren gelegen is in de combinatie van factoren. Al deze factoren en de verscheidene motivaties wijzen naar een gemeenschappelijke behoefte; de behoefte aan rust. Zij het fysiek, zij het mentaal.

Gezondheidsklachten veroorzaakt door zwaar fysiek werk, genetische aanleg, stress of een ongeluk; men zoekt een plek waar de inspanning minder is voor het lichaam, het hart en het hoofd. Weg van de gestreste en overgeorganiseerde Nederlandse samenleving, met al haar strenge regeltjes, formulieren en waar overal een afspraak voor moet worden gemaakt. Van de vermoeiende kritiek en argwaan naar moslims en Marokkanen in het bijzonder, in media, politiek en op straat. Van het niet kunnen vinden van de baan die je wilt, door je hogere leeftijd, etniciteit of wat dan ook. Weg uit de uitzichtloze situatie, van het thuiszitten zonder baan, relatieproblemen, met pijn in het lichaam en bijbehorende depressiviteit. Men gaat op zoek een rustplaats. Ver van de 'chaos' in Nederland. Op een plek waar de zon altijd schijnt en men niet zo moeilijk doet over afspraken. Waar men je niet anders behandelt vanwege je afkomst, niet moeilijk doet over je geloof. Waar je geboren bent of ieder jaar op vakantie bent geweest, je ouders of opa en oma vandaan komen. Op zoek naar de plek waar je op je gemak bent. Waar je kunt zijn wie je wilt zijn. Dat is thuis.

Ik omschrijf hier de zoektocht naar enerzijds het ultieme thuisgevoel, het gevoel op je gemak te zijn en je identiteit te kunnen uiten (*cf.* Rapport & Dawson 1998:10; Hannerz 2002:219; Ghorashi 2003:251). Het kunnen uiten van de identiteit hoeft echter niet voor alle Marokkaanse remigranten een belangrijk remigratiemotief te zijn. Het is met name het 'op je gemak voelen', door een gevoel van rust, dat het beste omschrijft waar men naar op zoek is. Sommigen zoeken dit meer fysiek, anderen meer mentaal. De Marokkaanse remigranten zijn dan op zoek naar een thuis, waar ze deze rust kunnen vinden. Niet per se doordat het Nederlandse thuis nu zo onaangenaam is, maar meer omdat Marokko een sterk alternatief biedt, op het gebied van rust. Onthaasten, ontstressen, ontspannen, maar ook verrijken¹⁸; dit probeert men in Marokko te vinden. Men geeft de Nederlandse nationaliteit niet op, zodat de deur op een kier blijft. Want de liefde voor Nederland is sterk¹⁹, maar rust is er moeilijk te vinden. Dus voorlopig, zoekt men even een rustmoment in Marokko.

¹⁸ Door hun 'roots' te verkennen, of de plek van hun jeugd opnieuw te ontdekken. Zie bijvoorbeeld Wessendorf (2007).

¹⁹ Wat ook te zien was aan de inrichting van de huizen van veel respondenten die ik heb bezocht. Er was een man met vooral Nederlandse meubels, een ander met enkel Nederlandse boeken in de kast. Maar bovenal hadden de meesten toegang tot Nederlandse televisiekanalen.

~ De sociale contextfactoren en migratiemotieven zijn geïnventariseerd en geanalyseerd in de voorgaande hoofdstukken. Hier en daar is er een verbinding gemaakt met *home* en *belonging*, transnationalisme, identiteit en migratie. Een uitgebreide analytische verbinding tussen de theoretische concepten, de empirische resultaten en de hoofdvraag van dit onderzoek is echter nog niet gemaakt. Het volgende hoofdstuk heeft dan ook een concluderend karakter, met daarbij ruimte voor nog niet eerder gepresenteerde inzichten en verbindingen.

4 Analyse en conclusies: op zoek naar rust in een hectische wereld

In het voorgaande verhaal is duidelijk geworden dat motivaties om terug te keren naar het land van herkomst of *roots*, meervoudig en ambigu zijn. Mijn respondenten noemen bepaalde concrete redenen, maar de meer abstracte achterliggende motivaties worden minder snel in verband gebracht met hun besluit. Men kan de waarde hiervan, zoals de invloed van sociale context, niet goed inschatten. De koppeling met gevoelens van *home* en *belonging* wordt door mensen zelf dan niet automatisch gemaakt. Dat terwijl deze, mede dankzij de kwalitatieve onderzoeksmethode, wel degelijk te maken is. De bekende bijbelse uitspraak; '*zoekt en gij zult vinden*' is hierbij erg toepasselijk. Door diepgaande interviews heb ik kunnen achterhalen hoe identiteitsissues en thuisgevoelens gerelateerd zijn aan het besluit te vertrekken uit Nederland en een nieuw leven vorm te willen geven in Marokko. Daarmee de achterliggende impact van sociale context hierop begrijpend. In dit afsluitende hoofdstuk wordt een antwoord geformuleerd op de vragen die hieromtrent in dit onderzoek zijn gesteld. In een verwevende analyse wordt de invloed van sociale context op remigratie van Marokkaanse Nederlanders besproken. De 'losse eindjes' van het grote verhaal, die in elk hoofdstuk zijn achtergelaten, worden aan elkaar geknoopt. Het verhaal begint net als het empirische deel vanuit de sociale context in Nederland. Als logisch vervolg daarop wordt de verbinding met remigratie gemaakt.

4.1 Sociale context en thuisgevoelens in Nederland: *othering* en *nonbelonging*

In hoofdstuk 2 is besproken hoe remigranten hun leven in Nederland hebben beleefd. Gevolgen voor thuisgevoelens kwamen hierbij aan het licht en zijn aangestipt. In het derde hoofdstuk is afzonderlijk aandacht besteed aan genoemde en achterliggende migratiemotieven, waarbij tevens kort de aandacht voor de rol en dynamiek van de sociale context. In deze paragraaf wil ik de koppeling tussen sociale context en thuisgevoelens verder uitwerken door een samenvatting te geven en de koppeling te leggen met genoemde migratiemotieven. Hierbij worden opvallende bevindingen over verschillen tussen generaties belicht, welke inzicht bieden in de toekomst van deze thematiek.²⁰

'Ik hoor er niet helemaal bij'

Hoe is het om als 'Marokkaan' te leven in Nederland? Met een vraag als deze wordt er al vanuit gegaan dat de respondent een identificatie met 'Marokkaan' heeft. De vragensteller definieert hem in ieder geval als zodanig. Ook zit er een duiding in van 'anders' zijn, Marokkaans versus Nederlands. Het is daarmee misschien een brutaal gestelde vraag. Op deze vraag kreeg ik echter veel respons.

²⁰Overigens wil ik opmerken dat in deze paragraaf kopjes zijn gebruikt ter bevordering van de leesbaarheid. Het is verder één lopend verhaal en dient ook als zodanig begrepen te worden.

Hij nodigt namelijk uit tot interpretatie, waardoor vrij snel naar voren komt wat voor sociale contextfactoren een rol spelen in het leven van de Marokkaanse Nederlander.

Met dergelijke vragen stuit je al gauw op ervaringen met *othering*, welke een belangrijke indicatie bleken voor het gevoel van *belonging*. De verschillen tussen jongere mensen die in Nederland zijn opgegroeid of al familie in Nederland hadden voordat zij zelf arriveerden en ouderen die als eerste Marokkanen in Nederland aankwamen, zijn sprekend²¹. De jongere groeien op met een gevoel van verbonden met Nederland. Terwijl de oudere als 'vreemden' naar Nederland zijn gekomen. Dit heeft gevolgen voor hun identiteitsvorming. De oudere generaties hebben meer houvast aan een 'Marokkaanse' identiteit.²² Deze mensen zijn in Marokko opgegroeid en kennen het leven in Marokko. Nederland is het nieuwe land, dat zij geleidelijk aan hebben leren kennen. Voor de jongere generaties geldt het omgekeerde, zij kennen Nederland en hebben Marokko geleidelijk leren kennen. Ik merkte tijdens mijn gesprekken dan ook dat vooral de tweede generatie²³ uiting geeft van frustratie over *othering*. Het geconfronteerd worden met 'Marokkaan- zijn' en 'moslim- zijn' in wat voor context dan ook, leidde tot irritatie bij mijn respondenten. Opvallend is dat het hierbij niet blijkt uit te maken of het in een negatieve of neutrale context was, zoals Aicha duidelijk maakte met haar frustratie over het steeds moeten uitleggen 'wat ze was' aan vreemden. Ook al werd hierbij door de vragenstellers geen negatief oordeel geveld, de constante confrontatie met 'anders' zijn, terwijl ze zich aanvankelijk niet anders voelde of wilde voelen, zorgde voor een groeiende frustratie.²⁴ Negatieve media berichtgeving en politieke debatten omtrent criminaliteit onder 'Marokkanen' in Nederland en kritische uitingen over de islam, bleken dit te versterken. Wat betreft de uiting van de religieuze identiteit, het beleven van de islam, heb ik echter zeer beperkte verbanden kunnen observeren. De meeste respondenten zijn tevreden over de godsdienstvrijheid in Nederland. Er zijn immers (tegenwoordig) genoeg moskeeën en islamitische scholen om hier uiting aan te geven. Hier en daar werd er kritiek geuit, met name door ouderen, dat Nederland niet goed is voor 'de jeugd'. Dit werd tevens in verband gebracht met overlastgevend Marokkaanse jongeren, die stevast werden genoemd. Er wordt niet streng genoeg opgetreden, hetgeen in Marokko wel gebeurt. Maar wat betreft het kunnen uitoefenen van hun geloof in Nederland, is dit allerminst een factor die men in verband bracht met hun remigratie.

Wel zijn de tijden in Nederland verandert. Er is geen respondent die niet wees op de 'verharding' van de samenleving. Mensen zijn minder sociaal naar elkaar in Nederland. De kritische houding naar de islam is hier een uiting van. Ik kreeg vaak te horen dat deze houding doorgebroken is na de aanslagen van 11 september 2001. De politieke ontwikkelingen die daarop volgden, zoals

²¹ Zie voor een uitgebreide bespreking paragraaf 2.6.

²² Voor zover ik dit kan opmaken uit de gesprekken die ik heb gevoerd. Mijn stelling is gekleurd, omdat ik enkel remigranten heb gesproken. De dynamiek kan anders zijn voor Marokkanen wonend in Nederland.

²³ Mensen wiens ouders al voor hen naar Nederland zijn gekomen. Zie Christou & King (2010:639).

²⁴ Zie Ghorashi (2003:175) voor eenzelfde bevinding.

Fortuyn en Wilders, zijn hier een logisch gevolg van. De eerder genoemde Marokkaanse jeugd kreeg van veel van mijn respondenten echter ook de schuld van de slechte naam die Marokkanen in Nederland blijkbaar hebben gekregen. De verharding van de samenleving is een factor die op de achtergrond werd genoemd als ontwikkeling die in Nederland gaande is in de afgelopen jaren en bijgedragen heeft aan een gevoel van *nonbelonging*.

Integratie: een manier om erbij te horen?

De verharding van de samenleving wordt tevens in verband gebracht met de nadruk op integratie en aanpassing van 'nieuwe Nederlanders' in Nederland. Deze wordt herkend als een proces van *othering*. Integratie wordt in verband gebracht met de negatieve beeldvorming in media en politiek over moslims, die zich dienen 'aan te passen' in Nederland. Hiermee is het integratiediscours evenzo een stimulering van een gevoel van *nonbelonging*, ofwel er 'niet bij te horen'. De frustratie wordt gestimuleerd door de vage noties die gebruikt worden door politiek en publiek omtrent deze integratie. Aanpassing waaraan en waarin? Dit zorgt voor meer verwarring over de eigen identiteit en het gevoel van *belonging*. Met name voor zogenaamde 'anomalieën' als Aicha en Faiza, die hier door hun etnisch gemengde achtergrond²⁵ al meer onduidelijkheid over hadden (Eriksen 1993:62-66). Het probleem ligt volgens Faiza, hetgeen onderstreept wordt door Tariq Modood (2007), in het *moeten* kiezen. Integratiebeleid, maar met name het integratiediscours wekt te veel de idee dat mensen zich moeten voegen naar een bepaalde identiteit, een bepaalde rol en nationaliteit. Ook al is de toon van het beleid en discours anno 2010 wat afgezwakt²⁶, de betekenisgeving door de burger en menig politicus blijft vooralsnog hetzelfde. Onderzoeken van de overheid hebben in de afgelopen jaren mijns inziens wel een genuanceerder licht geschonen op deze thematiek. Door duidelijk te maken dat er niet gestreefd kan en moet worden naar een exclusieve nationale identiteit, maar juist een inclusieve, die ruimte geeft aan de meervoudige identiteiten van mensen (RMO 1999; WRR 2007). Ditzelfde stelt Modood (2007:150) als voorwaarde voor een *sense of belonging*, hetgeen essentieel is om een multiculturele samenleving tot een succes te kunnen maken. Vooral met het oog op de eerder gestelde transnationale identificatie is dit van belang²⁷. Emigratie en remigratie van migranten uit Nederland, kan in die zin dan ook gezien worden als een toonbeeld van de falende communicatie en uitwerking van dit beleid. Zij voelen zich hierdoor minder welkom. Het is door de abstracte gevolgen van dergelijk politiek en bestuurlijk discours op publieke beeldvorming en concrete uitingen van bijvoorbeeld *othering*, echter moeilijk in te schatten in hoeverre deze invloed hebben gehad op de remigratiemotieven van mijn respondenten. Duidelijk is wel dat de frustratie met *othering* geconfronteerd te worden groter wordt, naarmate men meer zijn

²⁵1 Nederlandse en 1 Marokkaanse ouder.

²⁶Het gaat nu om 'meedoen'. Zie paragraaf 2.2.

²⁷Zie onder andere paragraaf 2.5.

best doet om 'er bij te horen'. Wat eerder de 'integratieparadox' is genoemd (Buijs et al. 2006; SCP 2009; Boog et al. 2010).²⁸

Stress versus ontspanning: gezondheid en identiteit

Othering door het integratiediscours is een mogelijke factor van frustratie, of het een factor van stress is betwijfel ik echter. Er zijn andere sociale contextfactoren te noemen die voor stress zorgden bij veel van mijn respondenten. De 'overgeorganiseerdheid' van Nederland is veel mensen opgebroken. Met alles en iedereen dient een afspraak gemaakt te worden, zelfs met vrienden en Nederlandse familie. Overal zijn regels voor, formulieren die moeten worden ingevuld, rekeningen die moeten worden betaald. Eén en al stress. In combinatie met een zwakke gezondheid (chronische klachten), werkloosheid, relatieproblemen en andere stressverhogende factoren zoals *othering*, wordt deze Nederlandse 'drukte' veel van mijn respondenten te veel. Zij vergelijken het met Marokko. Waar een warm klimaat is, dat blijkbaar goed is voor de gezondheid. En waar een heel stuk minder organisatie en 'haast' aanwezig is. De gezondheidsfactor heeft logischerwijs weinig met thuisgevoelens te maken. Het is eerder een dwingende reden om een plek te vinden waar men kan herstellen. Echter is deze factor van 'overgeorganiseerdheid' te koppelen aan culturele elementen van de Nederlandse samenleving. Net als de eerder genoemde 'relaxtheid' in Marokko. Marokkaans-Nederlandse remigranten maken deze koppeling heel duidelijk, met daaraan verbonden hun gevoel van *home*. Wederom is hier een verschil te zien tussen jongere en oudere remigranten (of in bepaalde mate fysiek gezond en ongezond). De ouderen ervaren de stress met name gerelateerd aan de fysieke gezondheid (zoals migraine en vermoeidheid), terwijl de jongeren het ervaren als een emotionele kwestie. Jongere mensen gaven vaak aan zich meer thuis te voelen in Marokko, vanwege de meer ontspannen sfeer. Deze wordt bepaald door een combinatie van factoren, gelegen in fysieke en culturele elementen. Zoals enerzijds het klimaat en anderzijds de sociale normen, die niet gericht zijn op organisatie, maar op flexibiliteit; 'je kunt altijd zonder afspraak bij iemand op bezoek'.

Voor deze jongere mensen is het identiteitsaspect, zoals eerder genoemd, tevens van relatief groot belang. Het bleek voor sommigen, zoals Jamal (40) en Aicha (24), frustrerend en vermoeiend om geconfronteerd te worden met categorisatie door de buitenwereld en zichzelf. Aan de ene kant werd door (autochtone) mensen in de omgeving benadrukt hoe 'Nederlands' (versus 'Marokkaans') zij waren en aan de andere kant dat ze ook weer niet helemaal 'Nederlands' (idem.) waren. Dit constante uitleg moeten geven aan de buitenwereld over de eigen afkomst en wat het voor de persoon betekent is vermoeiend gebleken. Alsook het gevoel te hebben verschillende rollen af te wisselen in de buitenwereld en thuis. Een verlangen ontstond naar Marokko, waar deze druk op

²⁸ Zie paragraaf 3.3.

verantwoording van identificatie, naar de mening of verbeelding van mijn respondenten, minder aanwezig is. En waar men bovendien rust kan vinden met betrekking tot de eigen identiteit. Mogelijk zijn de kaders voor identificatie in Marokko duidelijker, door de relatief uiterlijke en cultureel religieuze gelijkwaardigheid. Jonge mensen als Aicha kennen Nederland, maar kunnen gefrustreerd raken. Zij zijn dankzij transnationale relaties verbonden met Marokko en Marokkanen, terwijl zij tegelijkertijd geworteld zijn in en verbonden met Nederland. Door geconfronteerd te worden met *othering*, wordt nostalgie en de verbeelding gestimuleerd en daarmee het gevoel van *longing to be* in Marokko. Waar dit *othering* niet aanwezig is of in ieder geval als minder ernstig wordt ervaren.

Werk en identiteit: transnationalisme en de creatie van *home*

De remigranten hebben dankzij de verbondenheid met Nederland en Marokko, transnationale identiteiten opgebouwd (zie paragraaf 2.5). In Nederland hebben zij veel contact onderhouden met Marokko en Marokkanen, nu zij in Marokko wonen zoeken zij weer contact met Nederland. Een opvallende manier om dit te doen is het zoeken van werk waarbij men in contact staat met Nederland. Zoals op de ambassade en via handel. De werkende mensen die ik sprak hebben bovendien over het algemeen al gezorgd dat ze werk hadden in Marokko voordat ze remigreerden. Hiermee wordt duidelijk dat men niet zomaar lukraak naar Marokko gaat op zoek naar geluk, maar dat het een weloverwogen en goed voorbereide onderneming is, zoals de transnationale visie op remigratie tevens veronderstelt (Cassarino 2004:262). Door contact te zoeken en te houden met Nederland, onderhoudt men de transnationale banden, waarmee ze uiting geven aan hun transnationale identiteiten. Deze uiting van identiteit vinden (vrijwillige) Marokkaanse remigranten blijkbaar beter in Marokko, waarmee duidelijk wordt dat zij vanuit dat perspectief het Marokkaanse *home* prefereren boven het Nederlandse. Zoals de eerder in deze rapportage geciteerde uitspraak ons vertelt: *'one is at home when one inhabits a cognitive environment in which one finds one's identity best mediated – and homeless when such a cognitive environment is eschewed'* (Rapport en Dawson 1998:10). Er kan gesteld worden dat Marokko een uitkomst is van een zoektocht naar identiteit en gekoppelde gevoelens van *home* en *belonging*; men construeert een thuis aan de hand van de uiting van hun transnationale identiteit.

'Ik heb hier niks meer te zoeken'

Een notitie hierbij is de tevens in hoofdstuk 3 genoemde beperkte vrijwilligheid die veel respondenten uitten in hun remigratiemotieven²⁹. Die zoals genoemd gelegen zijn in gezondheidsklachten en (soms gekoppelde) werkloosheid. Als zij niet ziek waren of werkloos in Nederland, zouden zij naar eigen zeggen niet zijn teruggekeerd. Ook bij deze mensen spelen echter de gevoelens van *home* en *belonging* een rol, in veel gevallen gesterkt door nostalgie. De nostalgische gevoelens worden aangewakkerd door het nutteloze gevoel dat zij in Nederland hebben gekregen. Zij hebben geen doel meer, omdat ze niet (kunnen) werken. Marokko biedt in dit geval een uitweg.

Dit geldt echter ook voor jonge en gezonde mensen, alleen gaat het hierbij meer om sociale factoren. De veranderende aard van sociale contacten beïnvloedt het thuisgevoel aanzienlijk. Door veranderingen in de directe sociale omgeving kan men zich minder thuis gaan voelen. Vooral als men daar is opgegroeid of een lange tijd heeft gewoond (Hannerz 2002:217-220). Ditzelfde geldt voor mijn respondenten, die aangaven door het verhuizen en uit het oog raken van goede vrienden en directe familie (zoals door een scheiding), de band met de plaats waar zij al die tijd woonden te verliezen of te zien verminderen. In plaats van het zoeken van een nieuwe woonplaats binnen Nederland, hebben de remigranten een keuze gemaakt voor hun tweede thuisland; Marokko. Mijn casus laat hiermee zien dat hun idee van *home* gemultiterritorialiseerd is (Hannerz 2002:220). Passend in de discours omtrent de flexibele territorialisering van *home* en *belonging* die mondialisering als gevolg heeft (Hedetoft & Hjort 2002).

~ Sociale factoren als het hebben of ontbreken van werk, sociale contacten en het gevoel als 'anders' te worden gezien dragen bij aan thuisgevoelens van mijn respondenten. In bovenstaand verhaal is duidelijk gemaakt hoe deze in verband staan met de motivaties voor hun remigratie. Het idee van 'thuis' kan echter verder geproblematiseerd worden. Want wat is de waarde van het concept van 'thuis' nog voor deze transnationale migranten of *transmigrants* (Rouse 2002:262; Grillo 2004:864)³⁰. Wat voorspelt hun dynamiek voor de toekomst van migratie en remigratie? Onderstaande paragraaf is hiermee te zien als een theoretische conclusie, de paragraaf die daarop volgt de empirische.

²⁹ Zie het kader onder paragraaf 3.2.4.

³⁰ Zie tevens voor een toelichting het Conceptueel kader (B1.2) in de bijlagen.

4.2 Transmigranten op zoek naar home

Uit de verhalen van remigranten blijkt dat hun thuisgevoelens zijn beïnvloedt door sociale contextfactoren die daarmee wel degelijk hun motivaties voor terugkeer hebben ondersteund. Men kan zich echter afvragen wat de waarde eigenlijk is van deze thuisgevoelens voor de transnationale mensen, die deze remigranten zijn. De thuisgevoelens van Marokkaanse remigranten neigen zowel naar Nederland als Marokko, maar een keuze tussen beiden is niet mogelijk. Hiermee zijn ze echte 'transmigranten' (Grillo 2004:864).³¹ Thuis is in beide en daardoor nergens helemaal. *Home* is in die zin flexibel. Dit gegeven als de ontwikkeling van *home* door mondialisering en migratie is door vele studies onderschreven (cf. Hannerz 2002; Ghorashi 2003). De transnationale relaties verbinden mensen aan verschillende locaties, zoals Hannerz' (2002:220) *multiterritorialization* omschrijft. De keuze kan gemaakt worden om in het ene land te gaan wonen, waardoor het andere fysiek gezien afgesloten wordt. Maar zelfs deze fysieke dimensie is tegenwoordig niet meer af te sluiten. Door mondialisering is, zoals Bauman (1998) stelt, mobiliteit de nieuwe stratificerende factor wat betreft de sociale verdeling van de wereld.³² Wie geld heeft kan overal naar toe, de reismogelijkheden zijn onbeperkt. De moderne remigrant kan zijn meerdere *homes* en *belongings* in stand houden, dankzij zijn financiële basis. Zo blijkt uit de verhalen van mijn respondenten die zo vaak mogelijk naar Nederland 'op vakantie' gaan en daar zo lang mogelijk blijven. Velen hebben nog direct (zelf eigenaar) of indirect (familie) een huis in Nederland waar zij altijd in kunnen 'wonen'. Remigratie is in die zin een luxe en de remigrant te zien als Bauman's (1998) *tourist* of Hannerz' (2002:228) *cosmopolitan*. Die zoals Hannerz het omschrijft altijd 'weet waar de uitgang is' en die ook kan nemen. De mate van financiële rijkdom bepaalt in die zin in hoeverre de Marokkaanse remigranten hun transnationale identiteiten kunnen uiten. Men streeft naar *the best of both worlds*, zoals gezondheid in Marokko en gezelschap in Nederland. Nieuwe generaties die in het gastland van hun ouders (in dit geval Nederland) zijn opgegroeid, keren terug naar het land van hun ouders op zoek naar een beter leven. Op zoek naar hun *roots*. Remigratie wordt in die zin steeds meer *roots migration*, naarmate de generaties in voormalige immigratielanden doorlopen (Wessendorf 2007). De moderne remigrant kan, zoals eerder gesteld, een transmigrant worden genoemd. Door intensieve transnationale contacten en relaties heeft hij zijn terugkeer goed kunnen voorbereiden. Dit is duidelijk te zien in de verhalen van mijn respondenten, die allen voordat ze naar Marokko vertrokken, hun (financiële) zaken op orde hadden. Een baan was gevonden of een uitkering bevestigd. De hedendaagse Marokkaans-Nederlandse remigranten hebben mijns inziens dan ook trekjes van wat ik 'postmodern kosmopolitisme' wil noemen. Als een product van de tijd waarin we

³¹ Zie voor het volledige citaat van Grillo en de toelichting het Conceptueel kader (par.B1.2) in de bijlagen.

³² Zie tevens paragraaf 3.2.4 voor deze notitie gerelateerd aan de empirische resultaten.

nu leven³³. Echter blijkt in de praktijk van mijn respondenten allerm minst een *global belonging* (Hedetoft & Hjort 2002:VIII). De binding van identiteiten, *belonging* en *home* is voor zover ik vanuit mijn bevindingen kan spreken, behouden aan de natiestaat, zij het één of twee. Namelijk Nederland en Marokko. Een volledige deterritorialisatie van thuisgevoelens lijkt me in de nabije toekomst dan ook niet realistisch, omdat de technologische ontwikkelingen ons nog niet fysiek van de ene naar de andere plek kunnen 'zappen'. En mensen blijken toch de meeste waarde aan fysiek contact en de fysieke omgeving te hechten voor het creëren van thuisgevoelens, zoals blijkt uit de behoefte van mijn respondenten om in beide landen zo veel mogelijk te zijn. Hetgeen noodzakelijk blijkt voor een bevredigende uiting van transnationale identiteit (Wessendorf 2007; Reynolds 2009; Bradatan et al. 2010).

Minister Van der Laan van 'Wonen, Wijken en Integratie' vertelde tijdens zijn bezoek aan Marokko in februari 2010 aan de Volkskrant: '*Mij gaat het er alleen maar om dat mensen niet in twee landen kunnen leven*' (Riemersma 2010). Dit met het oog op de door hem enkele maanden daarvoor opgestelde 'Integratiebrief', waarin de nieuwe koers van het integratiebeleid en een aanscherping van de remigratiewetgeving is weergegeven (VROM 2009). Met het oog op voorgaande analyse durf ik te stellen dat de Nederlandse overheid in die zin nog veel te leren heeft. Het maken van een exclusieve keuze past niet meer in deze tijd van mondialisering, transnationalisme en de verhoogde mobiliteit. De transnationale migranten zullen niet gelukkiger worden als zij kiezen voor het één of het ander. Hun geluk zoeken zij in de combinatie, de transnationale manier van leven. Wat betekent; altijd in beweging blijven, als een vicieuze cirkel van *home* en *belonging*. Want het gras is op gegeven moment altijd weer groener aan de overkant. Of zoals mijn respondente Faiza zegt: '*je kiest niet, je neemt alles*'.

~ De dynamiek van remigratie en *home* en *belonging* voor mijn onderzoekspopulatie zijn op dit punt uitgebreid belicht. Rest nu nog een antwoord op de gestelde onderzoeksvraag: wat is de rol van sociale context voor remigratie van Marokkaanse Nederlanders? Hieronder een korte conclusie.

³³Hiermee verwijs ik naar de mondialisering en haar verstrekkende gevolgen. Zie bijlage 1, paragraaf B1.1.

4.3 Concluderend: sociale context als onzichtbaar motief?

In hoofdstuk 3 is de ambigue natuur van remigratiemotieven duidelijk geworden. Hierboven is nu ook de ambigue natuur van het concept van *home* en *belonging* voor mijn respondenten, de Marokkaans-Nederlandse remigranten, toegelicht. Het thuisgevoel van Marokkaanse Nederlanders is in die zin flexibel, door de transnationale relaties die het mogelijk maken te *switchen* in de verbeelding van een thuis 'hier' en 'daar'. *Othering* in Nederland, het verliezen van werk, relatie, sociale contacten en de stress die dit veroorzaakt, dragen bij aan het gevoel van verlangen of *longing to be*, naar een andere plek, een ander thuis. Wat in dit geval Marokko is. Voor de legitimering van het besluit te remigreren wordt gehamerd op concreet aanwijsbare zaken. Zoals fysieke gezondheidsklachten en geen baan (meer) hebben. Abstracte zaken als *othering* en politiek-maatschappelijke beeldvorming wegen op de weegschaal voor een remigratiebesluit niet zwaar zonder de eerdergenoemde concrete factoren. De sociale context is in die zin wel een belangrijke *push* factor, maar geen concreet motief te noemen. Het is een druppel in de emmer, die hem kan doen overlopen. Zo heb ik dit in verschillende bewoordingen van mijn respondenten gehoord. Als men al met het idee speelde om naar Marokko te verhuizen, waren vervelende ervaringen in Nederland belangrijke stimulansen om de knoop door te hakken. Echter naast een op zichzelf staande *push* factor en daarmee van directe invloed op het remigratiemotief, speelt het een veel grotere rol op de achtergrond. De politieke ontwikkelingen, met een negatieve beeldvorming en vooroordelen over moslims en Marokkanen door dramatische gebeurtenissen als '911' en de moord op Theo van Gogh, dragen bij aan *othering* en discriminatie. Zo beïnvloedt deze sociale context de kansen op een baan in Nederland voor Marokkanen, in de ogen van mijn respondenten. Hetgeen naast een emotionele, tevens een concrete rationele impact heeft op het leven van de persoon. Deze vindt dan immers geen baan, verdient geen geld en kan zich nutteloos voelen.

De stress die mijn respondenten ervaren in Nederland, met betrekking tot de 'overgeorganiseerdheid' van Nederland is ook een uiting van sociale context. Hier wordt de rol en invloed van sociale contextfactoren op remigratie pas echt duidelijk, omdat de remigranten dit vaak noemden als concrete reden om te vertrekken. Zij werden gestrest, een gezondheidsgerelateerde reden, waardoor zij wilden vertrekken. De *pull* factor van Marokko daarbij is de voorgestelde ontspanning die daar heerst. Deze stress is dus direct gerelateerd aan de ervaring van sociale contextfactoren en hiermee wel degelijk een concreet motief gelegen in sociale context.

Te concluderen is dat mensen geneigd zijn hun (re-) migratiemotieven te rationaliseren, waardoor irrationele (emotionele) motivaties naar de achtergrond verdwijnen of in ieder geval als zodanig aan de buitenwereld worden gepresenteerd.

Sociale context, zoals ik die voorstelde als beeldvorming en *othering*, speelt dus met name

een indirecte rol bij remigratie door de abstracte gevolgen voor de individuele migrant. Als de sociale contextfactor echter een concreet gevolg heeft, zoals de stress en irritatie door het strakke en strenge Nederland en het niet vinden van een baan door discriminatie, heeft het een directe invloed.

We bevinden ons nu een tijd van mondialisering, transnationalisme en hoge mobiliteit, waarbij *home* en *belonging* flexibeler kunnen worden 'opgezocht' en vormgegeven door moderne transmigranten, als de Marokkaanse Nederlanders. Met het oog hierop stel ik me voor dat sociale contextfactoren in de toekomst een grotere rol zullen spelen bij emigratie en remigratie, omdat men gemakkelijker kan bepalen 'zich te bewegen', op zoek naar een plek van rust, vrede en geluk. Oftewel, een plek waar men zich thuisvoelt en thuis wil voelen.

4.4 Reflectie en suggesties voor vervolgonderzoek

Ik wil hier nog een korte reflectie plaatsen en vooruitkijken naar mogelijk toekomstig onderzoek naar dit thema. In dit onderzoek heb ik mij gefocust op sociale context vanuit Nederland, om op deze factor diepgang te bereiken. Ik ben mij ervan bewust dat dit een eenzijdige benadering is van migratie en remigratie in het bijzonder. Ik heb mij hiermee met name op de *push* factoren gericht. Tijdens het veldwerk en de analyse, kwamen de *pull* factoren van Marokko echter als vanzelfsprekend naar voren. Als er met mensen gesproken wordt over hun migratiemotieven, maken zij geen onderscheid tussen *push* en *pull*. Een breed beeld kan hierdoor nog wel gecreëerd worden. Echter blijft de conclusie wel enigszins eenzijdig door de dito onderzoeksvraag. Dit is getracht te ondervangen door de afzonderlijke behandeling van de verschillende relevante factoren in omringende paragrafen en hoofdstukken, zodat de complexiteit van de fenomenen wordt erkend en inzichtelijk gemaakt.

Ik hoop dat mijn onderzoek laat zien dat remigratiemotieven zich niet laten reduceren tot gestandaardiseerde antwoorden, zoals die bij kwantitatief onderzoek worden verzameld. De complexiteit is alleen met kwalitatief onderzoek te begrijpen, of in ieder geval een combinatie van de methoden.

Ik heb mij puur op remigratie gericht, terwijl er mogelijk ook Marokkaanse Nederlanders zijn die naar andere landen dan Marokko verhuizen. Vervolgonderzoek naar dergelijke migratiestromen lijkt me interessant en tevens relevant, omdat deze weer een andere dynamiek kunnen opleveren dan remigratie. Met name met betrekking tot identificatie en *belonging* wekt deze thematiek de aandacht, omdat deze hier niet aan de logische etnische herkomst te koppelen zijn.

Bibliografie

- Bartels, E. 2005, 'Onderzoeksnotitie over migrantenvrouwen en kinderen die gedwongen zijn achtergelaten in landen van herkomst'. Voorstudie voor Adviescommissie van Vreemdelingenzaken: Den Haag.
- Bauman, Z. 1998, *Globalization: The human consequences*. Cambridge: Polity Press
- Boeije, H. 2006, *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, Amsterdam: Boom Onderwijs.
- Boog, I. (et al.) 2010, *Monitor Rassendiscriminatie 2009*, Landelijk expertisecentrum van Art 1; de landelijke vereniging ter bestrijding van discriminatie op alle gronden: Internet
- Bradatan, C. et al. 2010, 'Transnationality as a fluid social identity', in *Social Identities*, nr. 16:2, pag. 169-178
- Buijs, F.J. Demant, F. & Hamdy, A. 2006, 'Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland', Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Cassarino, J.P. 2004, 'Theorising Return Migration: The conceptual Approach to Return Migrants Revisited', in: *International Journal on Multicultural Societies*, vol. 6, no.2, pp 253-279
- Centraal Bureau voor de Statistiek 2009, 'Emigratie van allochtonen naar generatie en herkomstgroepering, 1996-2008', van www.cbs.nl
- Cerese, F.P. 1974, 'Expectations and reality: a case study of return migration from the United States to Southern Italy', *International Migration Review*, vol. 8, no. 2, pp 245-262
- Christou, A. en King, R. 2010, Imagining 'home': Diasporic landscapes of the Greek-German second generation, in: *Geoforum* 41: 638-646
- Collyer, M. Cherti, M. Lacroix, T. en Van Heelsum, A. 2009, 'Migration and Development: The Euro-Moroccan Experience', in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35: 10, 1555 – 1570
- Conway, D. Potter, R.B. St Bernard, G. 2008, 'Dual citizenship or dual identity? Does 'transnationalism' supplant 'nationalism' among returning Trinidadians?', in *Global Networks*, nr 8, 2008, 373-397
- De Bree, J. 2007, 'Belonging, Transnationalism and Embedding; Dutch Moroccan Return Migrants in Northeast Morocco', Master Thesis Ontwikkelingsstudies, Nijmegen: Radboud Universiteit.
- De Bree, J. Storms, O. & Bartels, E. 2009 'Tussen Nederland en Marokko; Waar voelen Marokkaans-Nederlandse remigrant(en)- en achtergelaten kinderen in Marokko zich thuis?', in: *Mens & Maatschappij*, no.4, december 2009, pp. 393-416.
- De Haas, H. 2009, 'International Migration and Regional Development in Morocco: A Review', in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35: 10, 1571 – 1593
- Duk, W. 2010, 'Wat bezielt de Marokkaan', in: *Elsevier*. Nr. 18, 8 mei 2010
- Eriksen, T.H. 1993, 'Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives', Londen: Pluto Press
- Ghorashi, H. 2003, *Ways to Survive, Battles to Win: Iranian Women Exiles in the Netherlands and United States*, New York: Nova Science Publishers, Inc.
- Ghorashi, H. 2006, *Paradoxen van culturele erkenning: Management van Diversiteit in Nieuw Nederland*. Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van het bijzonder

- hoogleraar Management van diversiteit en integratie, in het bijzonder de participatie van vrouwen en etnische minderheden bij de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit van Amsterdam.
- Gmelch, G. 1980, 'Return Migration', in: *Annual Reviews of Anthropology*, vol. 9, pp 135-159
- Grillo, R. 2003, 'Cultural Essentialism and Cultural Anxiety', in: *Anthropological Theory*, Volume: 3, No. 157, pp. 861-878.
- Hannerz, U. 2002, 'Where we are and who we want to be', in: Hedetoft, U. en Hjort, M. *The postnational self, belonging and identity* 2002, p. 217-232. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hedetoft, U. en Hjort, M. 2002, *The postnational self, belonging and identity*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hermans, P. 1985, *Maatschappij en individu in Marokko, een antropologische benadering*. Brussel: Cultuur en Migratie
- Hoogenbosch, A. 2009, '"In Marokko staat mijn huis, maar in Nederland voel ik mij thuis"; Identificatie van remigranten met Nederland en Marokko', Bachelor Thesis Culturele Antropologie, Universiteit Utrecht.
- Inda, J.X. & Rosaldo, R. 2008, *The Anthropology of Globalization*, Blackwell Publishing.
- Kymlicka, W. 1995, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: University Press
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer 2009, *Integratiebrief*, Den Haag: Ministerie van VROM, Portefeuille Wonen, Wijken en Integratie, Directie Inburgering en Integratie, Beleidsontwikkeling. Publicatiedatum: 17 november 2009
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer 2010, *Datgene wat ons bindt*, Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, derde druk
- Modood, T. 2007, *Multiculturalism*. Cambridge: Polity Press.
- Obdeijn, H. (red.) 2002, *Geschiedenis van Marokko*, Amsterdam: Bulaaq.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling 1999, *Nationale identiteit in Nederland*, Den Haag: Sdu Uitgevers
- Rapport, N. en Dawson, A. 1998, 'The topic and the Book', in *Migrants of identity: Perceptions of Home in a World of Movement*, red. Rapport en Dawson, 3-19. Oxford: Berg.
- Reynolds, T. 2009, 'Transnational family relationships, social networks and return migration among British-Caribbean young people', in: *Ethnic and Racial Studies*, 33: 5, 797- 815
- Riemersma, G. 2010, 'Huzarensalade voor 'onze' minister'. In: *de Volkskrant*. 11 februari 2010.
- Rouse, R. 2002, 'Mexican Migration and the Social Space of Postmodernism'. In: Inda, J.X. & Rosaldo, R. (eds), *The Anthropology of Globalization. A Reader*. Malden: Blackwell, pp. 157-16
- Schnabel, P. 2004, *Individualisering en sociale integratie*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Sleijpen, J. 2010, *'De Remigratieparadox'*, Masterscriptie Culturele Antropologie: Universiteit Utrecht
- Snel, E., Engbersen, G. en Leerkes, A. 2006, 'Transnational involvement and social integration', in: *Global Networks*, nr. 6, vol.3 (2006) 285-308.

- Sociaal en Cultureel Planbureau 2008, *Dubbele nationaliteit en integratie*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Sociaal en Cultureel Planbureau 2008, *Vroeger was het beter*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Sociaal en Cultureel Planbureau 2009, *Jaarrapport Integratie 2009*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Sociaal en Cultureel Planbureau 2010, *Liever Mark, dan Mohammed?*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Taylor, C. 1992, *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton: University Press.
- Ten Napel, H. (1995), 'Nederland als consensusdemocratie', in: J. Van den Berg c.s. (red.), *Inleiding Staatskunde*. Deventer: Kluwer (pp. 87-108)
- Tully, J. 2002, 'Reimagining belonging in circumstances of cultural diversity: a citizen approach.' in: Hedetoft, U. & Hjort, M. 2002 *The Postnational Self: Belonging and Identity*. University of Minnesota Press
- Van Amersfoort, H. & van Heelsum, A. 2007, 'Moroccan Berber Immigrants in The Netherlands, Their Associations and Transnational Ties: A Quest for Identity and Recognition', in: *Immigrants & Minorities*, Vol. 25, No. 3, November 2007, pp. 234–262.
- Van der Pijl, Y. et al. 2009, *Antropologische vergezichten: mondialisering, migratie en multiculturaliteit*. Amsterdam: Aksant
- Van der Veer, P. 2006, 'Pim Fortuyn, Theo van Gogh, and the politics of tolerance in the Netherlands', in: *Public Culture*, vol.18, no.1: Duke University Press.
- Verkuyten, M. 1999, *Etnische identiteit, theoretische en empirische benaderingen*, Amsterdam: Het Spinhuis
- Wessendorf, S. 2007, 'Roots Migrants': Transnationalism and 'Return' among Second-Generation Italians in Switzerland', in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33: 7, 1083 – 1102
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2007, *Identificatie met Nederland*, Amsterdam University Press: Amsterdam
- Wimmer, A. 2002, *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict: Shadows of Modernity*. Cambridge: University Press
- Winkelman, S. 2008, *Stroopwafels in Istanbul*, Masterscriptie Culturele Antropologie: Universiteit Utrecht

Bijlagen

Bijlage 1

Conceptueel Kader

In dit hoofdstuk wordt een korte theoretische achtergrond van dit onderzoek gepresenteerd. De concepten die hier worden besproken zorgen voor een beter begrip van de theoretische context waarbinnen dit onderzoek is uitgevoerd, alsook een basis voor de analyse van de resultaten. Het is daarmee een relevante aanvulling op deze rapportage. Er wordt uitleg gegeven over de veranderende dynamiek van thuisgevoelens, door maatschappelijke gevolgen van mondialisering als multiculturaliteit en transnationalisme. Daarbij wordt tevens stil gestaan bij de dynamiek van remigratie.

B1.1 Mondialisering en migratie: samenloop van omstandigheden

De huidige tijd wordt gekenmerkt door steeds sneller en toegankelijker wordende technologie. Met name op het gebied van communicatie (zoals internet en telefoon) en vervoer (vliegtuig en trein) zijn de ontwikkelingen van dien aard, dat reizen en communiceren steeds goedkoper en sneller gaat. De impact van ruimte en tijd verandert hiermee, waarmee bedoelt wordt dat fysieke afstanden er steeds minder toe doen. De wereld wordt in die zin steeds kleiner. Deze ontwikkeling wordt 'mondialisering' genoemd. We zijn in een tijdperk en samenleving beland waarin interactie tussen werelddelen en zicht op wat er in de wereld gebeurt sterk is toegenomen (Inda & Rosaldo 2008:4). Of zoals Zygmunt Bauman (1998) constateert, worden mensen door mondialisering in staat gesteld meer 'wereld georiënteerd' te worden. Mensen met de financiële mogelijkheden, de zogenaamde *globals* (ook wel *tourists*), zijn in staat om te gaan en staan waar ze maar willen in de wereld. Terwijl de zogenaamde *locals* (ook wel *vagabonds*), de mensen met minder financiële mogelijkheden, gebonden zijn aan een fysieke locatie, hoe belabberd die ook is. Mobiliteit is volgens Bauman dan ook de nieuwe stratificerende factor, wat betreft arm en rijk in de wereld (Bauman 1998:69-76). Vandaar ook dat mensen uit relatief arme gebieden maar al te graag naar het rijkere 'westen' willen komen. Zodoende zijn migratiestromen vanuit armere landen dan ook sterk geïntensiveerd. Westerse landen reageren hier dan ook weer op met strengere 'toelatingseisen', ofwel vertaald in een immigratiebeleid (*cf.* Bauman 1998; Modood 2007; Ghorashi 2003).

Marokko is een voorbeeld van zo'n land met beperkte financiële perspectieven. Nederland had in de jaren zestig extra arbeidskrachten nodig en sloot een overeenkomst met (onder andere) Marokko om zogenaamde 'gastarbeiders' naar Nederland te halen. De Marokkanen stonden te trappelen om naar het westen te komen om geld te verdienen en een beter leven op te bouwen. Deze 'gasten' zijn echter grotendeels niet meer uit Nederland vertrokken. Familie kwam over en een nieuw leven in Nederland kon beginnen (Obdeijn 2002:210-227). Eindelijk konden ze hun *local* status van zich afschudden en in de wereld van de *global* stappen.

B1.2 Gevolgen voor home en belonging: verlangen naar Marokko

De Marokkanen, nu wonend in Nederland, zijn Nederlanders geworden. Voor deze 'nieuwe Nederlanders' is

dit land een thuis geworden, zij hebben hier hun 'bestaan'. Of zij zich ook echt thuis *voelen* is echter van een andere orde. Zij zullen altijd een band met Marokko houden. Zoals door herinneringen aan hun jeugd in Marokko en sociale contacten met andere Marokkanen in Nederland. Hierdoor ontstaat vooral een emotionele connectie naar een door nostalgie versterkte imaginaire plek. Praktisch gezien echter blijft de band met Marokko in stand door contacten met familie en vrienden in Marokko. Deze contacten worden 'transnationaal' genoemd. Ralph Grillo omschrijft het overkoepelende begrip 'transnationalisme' als volgt; *'Transnationalism refers to social, cultural, economic and political relations which are between, above or beyond the nation-state, interconnecting, transcending, perhaps even superseding, what has been for the past two hundred years their primary locus. Specifically, within anthropology, transnational used in a migration context refers to people, transnational migrants (transmigrants) who in the simplest formula 'live lives across borders''* (Grillo 2004:864).

Treffend geeft Grillo aan dat deze migranten *'live across borders'*. De mogelijkheid voor contacten met Marokko neemt door mondialisering immers toe. Reizen is goedkoper en via internet kan tevens heel goedkoop gecommuniceerd worden (e-mail en 'Skype'). Dankzij dit intensieve contact kan men een 'transnationale' identiteit ontwikkelen, waarbij 'Nederlands' en 'Marokkaans' worden gecombineerd. Een sociale identiteit die gevormd wordt door de verbondenheid en contacten met verschillende landen en zodoende 'natie-overstijgend' oftewel transnationaal is en daardoor tevens een gevoel van *transnational belonging* creëert (Cassarino 2004: 262-265; Bradatan et al 2010:174). De factor 'Marokko' blijft dan ook een bepaalde invloed uitoefenen op de (etnische) identiteit van deze mensen en daarmee hun gevoel thuis te horen in Nederland (*cf.* Eriksen 1993; Verkuyten 1999; Hannerz 2002; Ghorashi 2003).

In het inleidende hoofdstuk wordt aangestipt dat beeldvorming, als onderdeel van de sociale context, het thuisvoelen kan beïnvloeden. Negatieve uitingen specifiek gericht op de eigen 'groep', zoals op de etniciteit en religieuze achtergrond, leveren namelijk een onprettig gevoel op. Hetgeen ertoe kan leiden dat iemand zich minder thuis gaat voelen op de plek waar deze negatieve beeldvorming op hem wordt geprojecteerd. Dit gevoel van thuis en thuishoren, is in het wetenschappelijke discours aangeduid als *home* en *belonging* (Hedetoft & Hjort 2002). Met name het *belonging* concept laat zich moeilijk vertalen in het Nederlands, waardoor ook in deze rapportage deze bewoordingen zijn gebruikt.

Door mondialisering is er druk ontstaan op het concept en het gevoel van *home* en *belonging*. Deze waren van oudsher gekoppeld aan het land of gebied waar je geboren (en getogen) bent. Mondialisering en de bijbehorende migratiestromen brengen echter met zich mee dat het concept van thuisvoelen en -horen moeilijker te koppelen is aan (het lidmaatschap) van een natiestaat (Hedetoft & Hjort 2002:VII). Migranten, maar ook niet-migranten, kunnen meerdere (imaginaire) plaatsen hebben waar zij zich mee verbonden voelen, waar zij dus een gevoel van *belonging* naar hebben. *Home* en *belonging* zijn als zodanig in zekere mate 'gedeterritorialiseerd' of 'gemultiterritorialiseerd' (Hannerz 2002:221). Oftewel krijgen thuisgevoelens door migratie een meer 'hybride' karakter (Ghorashi 2003:209-234). Zoals de eerder genoemde transnationale relaties en identiteiten tevens laten zien.

Negatieve beeldvorming die samenhangt met (of leidt tot) wat Ghorashi (2003) *othering* noemt, het als 'anders' behandeld worden (zoals discriminatie ervaringen), zorgt voor een stimulering van het gevoel 'er

niet bij te horen'. Factoren als etniciteit en diversiteit van culturele uitingsvormen bepalen dat mensen onderscheid maken tussen elkaar en daarop oordelen. Dit verklaart waardoor processen van *othering* en conflicten kunnen ontstaan (cf. Eriksen 1993; Wimmer 2002; Ghorashi 2003; Modood 2007). Nationaliteit en daaraan verbonden noties over *belonging* worden namelijk van oudsher gekoppeld aan een bepaalde etniciteit. Door mondialisering vindt migratie over grotere afstanden gemakkelijker plaats, waardoor mensen met een verschillende etniciteit eerder bij elkaar komen te wonen en dezelfde nationaliteit kunnen hebben. Daardoor wordt deze koppeling minder vanzelfsprekend. Dit kan leiden tot onzekerheid over *belonging*, bij zowel de oorspronkelijke inwoners van een gebied, als de nieuwkomers. Het wordt namelijk steeds onduidelijker waaraan mensen hun identiteiten en daarmee loyaliteiten kunnen ontleen. Deze verwarring zorgt voor spanningen tussen mensen, die zelf categorieën creëren om structuur en rust aan te brengen. Hierdoor worden 'wij-zij' stellingen versterkt. Het denken in termen van 'de Ander' of *othering*, wat in vroegere tijden meer tussen naties gebeurde, komt door migratie steeds meer binnen naties voor (Ghorashi 2003: 170-178). Mensen zijn daardoor geneigd actiever op zoek te gaan naar hun *belonging*, een (mogelijk imaginaire) plek waar ze zich thuis (denken te) voelen (Hedetoft & Hjort 2002:VI-XVIII). Er ontstaat als zodanig een gevoel van *nonbelonging* bij de 'geotherde groep', waardoor een gevoel van *longing to be* in het land van origine³⁴ kan worden aangewakkerd (Ghorashi 2003:170-178). Zoals in de inleiding van deze rapportage besproken ondervinden Marokkaanse Nederlanders relatief veel *othering*, waardoor vanuit de eerdergenoemde redenatie, het verlangen versterkt wordt naar hun andere thuis, Marokko.

B1.3 Een notitie bij multiculturalisme en integratie

Net is genoemd dat *othering* gestimuleerd kan worden door een groeiende diversiteit van culturele uitingsvormen, ofwel een meer diverse multiculturaliteit.³⁵ Mondialisering heeft multiculturaliteit bevordert, dankzij de vergemakkelijking en vergroting van internationale migratie. Zo zijn 'multiculturele' samenlevingen ontstaan, zoals in Nederland. Waar mensen van verschillende etnische herkomst samenleven. Dit heeft gevolgen voor de manier waarop staten zichzelf inrichten, zoals beleid omtrent toelating en 'integratie'. Er ontstaan nieuwe 'groepen' die op basis van verschillende factoren hun identiteiten vormen, anders dan 'voorheen' het geval was. Om te zorgen dat deze 'groepen' erkend worden binnen de democratische rechtstaat was er een nieuwe vorm van organisatie van de samenleving nodig. Eerste aanzetten werden gedaan door Charles Taylor (1992), die het de *politics of recognition* noemde, Will Kymlicka (1995) pleitte voor speciale groepsrechten met een onderscheid voor immigranten en inheemsen. Er ontstond een benadering die 'multiculturalisme' wordt genoemd, om te benaderen hoe met dit fenomeen om te gaan.

De benaderingen zijn over de jaren steeds genuanceerder geworden, door zowel theoretische als praktische ervaringen. In de tijd tussen publicaties draait de wereld immers gewoon door en kan steeds beter geobserveerd worden in hoeverre voorgestelde theoretische hypotheses in de praktijk nu eigenlijk werken. Zo heeft Tariq Modood (2007) een vrij interessante notie gepresenteerd, namelijk die van 'multicultureel

³⁴ Of een andere plek waar men zich thuis denkt te voelen, hoeft niet per definitie het land van origine te zijn.

³⁵ Zoals Van der Pijl et al. (2009:vii) aangeven is multiculturaliteit een gegeven. Met mijn notie wil ik aangeven dat deze nu echter meer zichtbaar voor de inwoners in landen als Nederland door etnische en uiterlijke herkenbaarheid.

burgerschap'³⁶. Hierbij pleit hij voor groepsrepresentatie op zoveel mogelijk maatschappelijke vlakken door zoveel mogelijk verschillende mensen, om recht te doen aan de diversiteit binnen groepen. De basis voor multiculturele rechten dient te liggen bij verschillen tussen groepen die mensen zelf aangeven, met een focus op identiteiten waar mensen zelf belang aan hechten. Dit is een meer open benadering van 'verschil' en daar hoort ook een meer open benadering van 'groepen' bij (Modood 2007:117-128). Modood laat daarbij zien oog te hebben voor de toegenomen complexiteit in de samenleving omtrent erkenning van identiteit en bijbehorende rechten. Het blijkt van belang dat er goed bij stil gestaan wordt hoe er omgegaan dient te worden met 'de bevolking'. Klassieke noties gericht op een zogenaamde homogene groep en cultuur zijn onrealistisch en worden door een steeds meer zichtbare diversiteit door de eerder genoemde etniciteit en cultureel en religieuze uitingsvormen ook steeds minder werkbaar. Het voeren van *multicultural politics* heeft tot op heden echter nog niet kunnen verhinderen dat er negatieve spanningen en beeldvorming tussen 'groepen' bestaat.

Nederland geeft in haar beleid omtrent 'integratie' en 'inburgering' een uiting van multiculturalisme. Het huidige idee is dat 'nieuwe Nederlanders' (migranten) 'meedoen' in de maatschappij; '*meedoen op het werk, op school en in de buurt*' (VROM 2010:11). Het integratiebeleid heeft echter tevens een nare bijmaak voor migranten, omdat zij hierdoor het gevoel kunnen krijgen de 'Ander' te zijn. Waardoor juist een gevoel van *nonbelonging* ontstaat, zoals eerder toegelicht. Dit komt tevens naar voren in de empirische resultaten van dit onderzoek. Marokkaanse Nederlanders die zich aangesproken voelen door het integratiebeleid, hebben hier gemengde gevoelens bij.

~ Door *othering*, nostalgie, transnationale relaties, etnische identificatie, et cetera hebben Marokkaanse Nederlanders een gevoel van *belonging* naar Marokko. Zoveel is duidelijk geworden in de voorgaande paragraaf. Deze kunnen een persoon motiveren om daadwerkelijk naar Marokko te emigreren, of in dit geval te remigreren. Deze factoren zijn echter niet per se hetzelfde als remigratiemotieven. Die worden beïnvloedt door vele factoren en beslaan andere thema's. In de volgende paragraaf wordt stil gestaan bij de dynamiek van remigratie (*return migration*) en de bijkomende complexiteit van remigratiemotieven, hetgeen in de empirische hoofdstukken verder verduidelijkt wordt.

B1.4 Dynamiek van return migration: een transnationale benadering

George Gmelch definieerde remigratie in zijn klassieke en vaakgeciteerde artikel '*return migration*' als '*the movement of emigrants back to their homelands to resettle*' (Gmelch 1980:136). Hiermee onderscheid makende tussen mensen die voor een vakantie terugkomen en degenen die terugkomen om er te gaan wonen. In deze paragraaf wordt duidelijk dat dit onderscheid steeds lastiger te maken is.

De bestudering van remigratie is een discipline die in de afgelopen decennia een ontwikkeling heeft doorgemaakt die mijns inziens in een zelfde lijn ligt als de culturele antropologie en maatschappijwetenschappen in het algemeen. Binnen de antropologie is het concept van 'mondialisering' immers een echte *game changer* geweest, is mijn indruk als beginnend antropoloog. De effecten van mondialisering hebben binnen verschillende disciplines voor een verandering in zienswijze en *framework*

³⁶ Ik claim niet dat Modood de eerste was met deze notie.

gezorgd, welke hun naslag hebben op de bestudering van fenomenen als remigratie. Waarvan de benadrukking van transnationalisme in mijn optiek de belangrijkste is, hier kom ik later op terug.

Want om te begrijpen hoe onderzoek naar remigratie zich heeft ontwikkeld, volgt nu eerst een korte introductie. Jean Pierre Cassarino (2004) geeft in een overzichtelijke analyse verschillende stromingen en benaderingen weer die in de loop der jaren naar voren zijn gekomen. Allereerst lag de focus met name op het economische component; migranten keerden terug naar hun land van herkomst uit persoonlijke economische motieven. Enerzijds is daarbij de *neoclassical economics* benadering, die terugkeer naar het land van origine als een falen ziet. De migrant heeft niet genoeg geld kunnen verdienen of heeft anderszins niet een leven kunnen opbouwen in het gastland. Daarnaast is er de *new economics of labour migration* (NELM) benadering, die juist stelt dat de remigrant tevens kan terugkeren, omdat hij succes heeft gehad in het gastland. De terugkeer als ingecalculerde beweging; men heeft genoeg geld verdiend in het gastland en keert nu, volgens plan, terug naar het land van origine.

De sociale wetenschap droeg bij aan een *structural approach*, welke meer oog heeft voor (sociale én economische) contextuele factoren bij terugkeer. De aandacht voor de complexiteit en 'realiteit' in gastland en land van origine, hebben tot meer inzicht in de dynamiek van remigratie geleidt. Zo heeft Francesco Cerase (1974), die Cassarino aanhaalt, verschillende typen remigranten onderscheiden, welke ik hier kort zal toelichten. Zo noemt Cerase *return of failure* (de migrant keert terug omdat hij niet kon 'integreren' in het gastland door vooroordelen (discriminatie) die zijn participatie bemoeilijkten), *return of conservatism* (degenen die altijd al van plan waren terug te keren, als ze genoeg geld hadden), *return of retirement* (migranten die op hogere leeftijd besluiten terug te keren om van hun pensioen te genieten), *return of innovation* (men keert terug met de in het gastland opgedane kennis en vaardigheden om in het land van herkomst in te zetten voor een succesvol bestaan, zoals ondernemers) (Cassarino 2004:257,258). Deze typologie biedt een nuttig instrumentarium bij de bestudering van remigratie. Zo zijn er verschillende studenten en onderzoekers die voor hun onderzoek naar remigratie van Marokkaanse Nederlanders gebruik hebben gemaakt van deze typologie, al dan niet aangevuld met eigen inzichten, om remigranten en hun motieven mee weer te geven (De Bree 2007; Hoogenbosch 2009). Mijns inziens biedt een dergelijke typologie echter niet het beste inzicht in de *dynamiek* van de motieven van Marokkaans-Nederlandse remigranten, vanwege de beperkingen die vaste categorieën met zich meebrengen. Dit licht ik in hoofdstuk 3 verder toe aan de hand van mijn empirische resultaten.

Een benadering die in mijn optiek beter aansluit op de realiteit van Marokkaans-Nederlandse remigranten is de *transnationale* benadering, zoals net al aangegeven. De structurele benadering van remigratie heeft namelijk als gebrek dat deze ervan uit gaat dat de remigrant beperkte informatie heeft over zijn land van terugkeer. Een notie die in de huidige gemondialiseerde wereld niet meer realistisch is. In ieder geval niet met betrekking tot de Marokkaanse Nederlanders, die vanuit Nederland relatief gezien veel *resources*³⁷ tot hun beschikking hebben om transnationale relaties te onderhouden. Dit intensieve contact leidt tot een grotere kennisuitwisseling over en weer. De transnationale benadering is dan ook een effect van mondialisering en de toegenomen 'heen en weer' migratie. Want niet alleen communiceert men nu meer, er

³⁷ De toegang tot de technische innovaties van communicatie en vervoer, dankzij hun relatieve welvaart.

kan ook gemakkelijker worden gereisd. Dit heeft gevolgen voor de dynamiek van migratie, omdat mensen kunnen besluiten om een paar maanden 'hier' te zijn en een paar maanden 'daar'. De transnationale benadering heeft hier oog voor en stelt dat: *'return does not constitute the end of a migration cycle. In the view of transnationalists, the migration story continues. Return migration is part and parcel of a circular system of social and economic relationships and exchanges facilitating the reintegration of migrants while conveying knowledge, information and membership. '...according to transnationalists, returnees prepare their reintegration at home through periodical and regular visits to their home countries. They retain strong links with their home countries and periodically send remittances to their households'* (Cassarino 2004:262). Migratie wordt dus steeds meer een circulair proces, zonder duidelijk eindpunt. Dit sluit het beste aan op de huidige tijd en dynamiek van remigratie, zoals ik die ook tijdens dit onderzoek heb opgemerkt. Marokkaanse Nederlanders keren terug naar Marokko, maar houden de band met Nederland intact.³⁸ Zij gaan zo vaak als ze kunnen naar Nederland en blijven daar in sommige gevallen meerdere maanden per jaar. Tevens houden sommigen de optie open om weer terug te keren naar Nederland. Er wordt dan ook steeds meer gesproken van *transnational migrants* en *transnational migrant circuits* (Cassarino 2004:262; Rouse 2002:162). Zo geeft men uiting aan hun transnationale identiteiten³⁹, door te bewegen en en relaties te onderhouden tussen Marokko en Nederland (Cassarino 2004:262-265; Bradatan et al. 2010).

Met oog voor de transnationale factor, richt hedendaags onderzoek zich op remigratie van de 'tweede en derde generatie' migranten (cf. Wessendorf 2007; Reynolds 2009; Christou & King 2010). De kinderen van immigranten die opgegroeid zijn in het 'gastland', maar terug (willen) keren naar het land van hun ouders. Transnationale relaties spelen daarbij een belangrijke rol, hierdoor bouwen ze immers hun band op met het land van origine. Wessendorf (2007) heeft het daarbij over *roots migrants*.

Een van de belangrijkste opmerkingen om te plaatsen bij het actuele wetenschappelijke discours, is de eerdergenoemde notie van migratie als een circulair fenomeen. Hierdoor komt mijns inziens het concept van *return migration* tevens onder druk te staan. Want wat betekent terugkeren nog, als men vervolgens nogmaals terug keert, alleen dan weer naar het eerdere gastland. Zoals eerder gesteld, neemt de mogelijkheden toe om een aantal maanden in het ene land te wonen en een aantal maanden in het andere. Tijdens mijn onderzoek heb ik dan ook gemerkt dat een aanzienlijk aantal remigranten deze levenswijze volgt, als zijnde ware transnationale migranten. De circulaire migratie wijst daarnaast, in samenhang met de hybride en flexibele aard van transnationale identiteiten, op een flexibel te uiten gevoel van *home* en *belonging*. Men heeft nu de luxe voor meerdere landen te kiezen en daarmee uiting te geven aan hun identiteiten en thuisgevoelens. Zo kan men zich zowel in Marokko als Nederland thuisvoelen, of zich juist in geen van beiden. Dit sluit aan op Rapport en Dawson's (1998:10) bevinding : *'One is at home when one inhabits a cognitive environment in which one finds one's identity best mediated – and homeless when such a cognitive environment is eschewed'*. Waaruit te herleiden is dat mensen (maar met name migranten) altijd in beweging kunnen blijven, op zoek naar hun thuis en identiteit.

³⁸ Zoals Cassarino in bovenstaand citaat aangeeft, zijn 'remittances' daar een bekend concreet voorbeeld van; een financiële bijdrage voor het levensonderhoud van de familie in land van origine (De Haas 2009:1572).

³⁹ Zie de vorige paragraaf voor een toelichting op dit concept.

Bijlage 2

'Hoe bevalt het hier tot nu toe?': een notitie bij het nieuwe leven in Marokko

Ondanks dat dit onderzoek erop gericht is de migratiemotieven te begrijpen vanuit het leven in de Nederlandse samenleving, is het onvermijdelijk om niet met de remigranten te praten over hun huidige leven in Marokko. Inzicht hierin is onmisbaar tijdens antropologisch onderzoek, waarbij er naar wordt gestreefd de onderzoekspopulatie en thematiek *echt* te begrijpen en te kennen. Een eerste stap daartoe is om deze mensen in hun 'eigen omgeving' op te zoeken, zoals door veldwerk in Marokko uit te voeren. Ik heb daar uitgebreid met ze gesproken, maar heb sommigen ook (vaker) thuis of op het werk bezocht, of een drankje met ze gedronken in een restaurant. De remigranten zijn in Marokko op zoek gegaan naar een nieuw of 'oud nieuw' thuis. In het kader van het begrip van de complexiteit van thuisgevoelens en de noties van *home* en *belonging*, wil ik in deze paragraaf aandacht besteden aan de huidige levens van mijn respondenten. Men ging naar Marokko, om rust te vinden, op de manier zoals beschreven in paragraaf 4.4. Dit is gedeeltelijk gelukt.

Mensen die met name uit Nederland zijn gedreven door stress om geld, de hoge lasten in Nederland, zijn hier in Marokko niet van af. Het gaat hierbij om de mensen met een uitkering, waarvan ik vaak heb gehoord dat het in Marokko ook duur is, zoals Redouan tevens aangeeft:

- *Marokko is best wel duur hoor. Het lijkt wel of het goedkoop is, maar het is best wel duur hoor. Als je je kinderen, je vrouw, jezelf goed gaat verzorgen met goeie kleding uhh en dergelijke is ja.... Ik bedoel niet dat je armoedig gaat leven, maar het gaat net goed. '*

Wat betreft het thuisvoelen in Marokko, blijkt dit wel prima te gaan, zij het voor de één wat makkelijker dan de ander. Hierbij lijkt mee te spelen in hoeverre de keus te remigreren geheel 'vrijwillig' was (zie bespreking vrijwilligheid in het kader onder 4.2.4). Oudere mensen met gezondheidsklachten, die naar Marokko zijn gekomen met idee daar minder klachten te hebben, geven vaak aan liever in Nederland te zijn. Janneke Sleijpen (2010:101) merkt in haar onderzoek naar Bosnische remigranten tevens op dat mensen die niet geheel vrijwillig zijn geremigreerd meer moeite hadden een thuis te creëren in het land van migratie. De mensen die welbewust en zonder al te veel gezondheidsklachten of problemen naar Marokko zijn teruggekeerd, geven allen aan zich in Marokko op hun gemak te voelen. Ze worden niet altijd als 'echte' Marokkaan gezien, wat vooral voor degenen die in Marokko zijn opgegroeid pijnlijker is dan voor anderen, maar dit is vooralsnog een stuk minder vervelend dan het 'Marokkaan zijn' in Nederland. Zo zegt Aicha:

- *'Ik voel me hier meer op mijn gemak. Dat gevoel van dat gestaar heb ik minder. En dat scheelt echt.'*

Men geeft wel aan Nederland soms te missen, ook al gaan de meesten meerdere keren per jaar naar Nederland. Ik heb vaak gehoord dat men het mist om te lopen op de markt in Rotterdam, of het strand van Scheveningen. Warme gevoelens komen boven bij de gedachte aan dergelijke locaties.

Ook mist men het Nederlands spreken. De mensen die al meerdere jaren in Marokko zijn en geen werk meer hebben waar ze Nederlands kunnen spreken, zijn bang om hun kennis van de taal te verliezen. De mensen die een groot gedeelte van hun leven in Nederland hebben gewoond, vinden het erg fijn om Nederlands te spreken. Zo heeft Jamal mij tijdens een bezoek aan zijn kledingzaak op het hart gedrukt dat hij

het leuk zou vinden als ik vaker langs kwam, om gezellig in het Nederlands te kunnen *'keuvelen'*.

Al met al geven mijn respondenten aan het naar hun zin te hebben in Marokko. Behalve sommigen die door ziekte en werkloosheid naar Marokko zijn gegaan en daar weinig verbetering van hun leefsituatie hebben gezien. Ik sluit dan ook niet uit dat er respondenten kunnen zijn die ergens in de komende jaren naar Nederland terugkeren.

Bijlage 3

Methodologische toelichting

Hier een toelichting op de in de inleiding genoemde onderzoeksmethoden.

Basismethoden

Met diepte-interviews, gevormd naar de levensgeschiedenis van de respondent, is de meeste data verzameld. Daarnaast zijn observaties gedaan tijdens huis- en werkbezoeken meegenomen tijdens interviews en gesprekken en gebruikt ter inzicht in de huidige leefomgeving en context van respondenten. Bij de levensgeschiedenis van de respondent is de belangrijkste focus gelegd op het leven in Nederland, de kern van dit onderzoek. Hierdoor zijn in sommige gevallen het leven voor de initiële emigratie naar Nederland en later het leven na terugkeer in Marokko enigszins onderbelicht gebleven. Dit was echter van te voren zo gepland en in verband met de korte verblijfsduur konden niet bij alle respondenten de volledige levensverhalen worden opgenomen. Door 23 personen zo diepgaand en persoonlijk mogelijk te spreken is echter getracht zowel een sterke kwalitatieve dataselectie te hebben, alsook in bepaalde mate een kwantitatieve vergelijking te kunnen maken. Door de eerder genoemde voorzichtige categorieën zijn er in het veld keuzes gemaakt voor bepaalde respondenten, om specifieke dynamica te kunnen onderzoeken.

De meeste gesprekken zijn digitaal opgenomen. Enkel in de gevallen dat het een werkbezoek betrof en de werkgever niet toestond het gesprek op te nemen werd het gesprek niet opgenomen. Dit betreurt ik enigszins, omdat er hierdoor veel data en interessante citaten verloren zijn gegaan. De uitwerking van gesprekken zonder opname vergt erg veel concentratie en denkwerk, om zo nauwkeurig mogelijk terug te halen wat de persoon heeft gezegd en hoe. Uitgebreide aantekeningen tijdens deze gesprekken bleken echter een grote hulp.

Selectie van respondenten: vrijwilligheid

Ik heb mij gericht op Nederlands sprekende respondenten te vinden, om verschillende redenen. Ten eerste omdat ik simpelweg de Marokkaanse talen niet (voldoende) beheers om daar een gesprek mee te voeren en ik graag zonder tolk wilde werken om een zo persoonlijk mogelijke band met mijn respondenten te kunnen creëren. De gedachte hierbij is dat een tolk letterlijk en figuurlijk een afstand tussen interviewer en respondent creëert. Deze veronderstelling werd mij een enkele maal bevestigd door een respondent die er op wees dat zij eerder door een Nederlandse onderzoeker was gesproken, welke gebruik maakte van een tolk. Dit vond zij minder prettig dan een één op één gesprek, zoals ze dat met mij had. Een andere reden om voor Nederlands sprekende respondenten te kiezen ligt in de assumptie dat deze meer hebben 'op kunnen nemen' van de Nederlandse samenleving. Zij hebben dankzij hun kennis van de Nederlandse taal beter kunnen participeren en interacteren dan mensen die de taal minder goed of niet beheersen. Zo is de invloed van sociaal maatschappelijke factoren op emigratie van de gekozen Nederlands sprekende groep, mogelijk groter en veelzijdiger. Zij kunnen immers de Nederlandse massa media consumeren en hebben daardoor grotere kans indrukken van beeldvorming en dergelijke tot zich te nemen.

Triangulatie

Het veldwerk van het onderzoek is uitgevoerd tussen februari en mei 2010 op locatie in Marokko. In dit onderzoek is triangulatie beoogd geweest. Het gebruik van verschillende onderzoeksmethoden zoals interviews en observaties en de vergelijking van verschillende informatiebronnen zorgen voor een reflectie op de eigen interpretatie om de betrouwbaarheid en validiteit van mijn interpretaties te versterken (Boeije 2006:152). Participerende observaties, die zijn gedaan tijdens gesprekken en bezoeken aan de respondenten, boden verheldering over de leefwijze en -situatie van de respondent. Waardoor bevindingen uit de gesprekken in dat licht konden worden getoetst.

Samenwerking met de Stichting Steun Remigranten

Voor het vinden van respondenten was ik grotendeels afhankelijk van het netwerk van de SSR. De samenwerking met de SSR verliep zoals beoogd, ik werd warm ontvangen en kreeg een plek toegewezen waar ik de gehele week welkom was om te studeren. Ik bracht mijn doordeweekse dagen dan ook grotendeels op het kantoor van de SSR door. Hierdoor had ik de gelegenheid veel met de medewerkers te overleggen, alsook met veel remigranten die het steunpunt bezochten in aanraking te komen. Ik heb enkele gesprekken bijgewoond, waarbij remigranten een één op één gesprek hadden met een medewerker van de SSR en ze hun hulpvraag konden indienen en toelichten. Hierdoor kreeg ik al vrij snel door dat de mensen en hun klachten vrij divers waren. Zowel qua leeftijd als geslacht liepen de bezoekers sterk uiteen. De meeste vragen hebben echter betrekking op uitkeringen en belastingen vanuit Nederland. De SSR heeft dan ook veel contact met de Sociale Verzekeringsbank in Nederland, alsook het Bureau Sociale Zaken van de Nederlandse ambassade in Rabat.

Reflectie op de rol van onderzoeker

Ik hoopte door mijn enigszins Marokkaanse uiterlijk (dankzij een Marokkaanse vader) gemakkelijk aansluiting te vinden bij zowel de remigranten, als de mensen op straat. Dit bleek redelijk succesvol. Tijdens interviews en gesprekken werd ik vaak aangesproken op mijn Marokkaanse achtergrond, die klaarblijkelijk een band schiep tussen mijzelf en de respondent. In bepaalde gevallen was dit echter het tegengestelde, daar werd ik als Nederlander benaderd. Op straat werd ik helemaal niet nagestaard. In tegenstelling tot eerdere 'autochtone' Nederlandse studenten, die in het gebied onderzoek hebben gedaan. Mijn kennis van het land, de culturele gebruiken en in bepaalde mate de taal, hebben mij daarnaast ook geholpen om mij te vermengen in het Marokkaanse dagelijkse leven. Een nadeel van het streven naar het zijn van een *local* is echter dat het een constant gevoel van 'toneelspelen' met zich meebrengt, omdat je niet wil opvallen als vreemdeling. Een blonde Nederlander hoeft dat vanwege zijn uiterlijk niet eens te proberen. Het Marokkaanse straatbeeld wordt namelijk beheerst door zwartharige, licht- tot donkergetinte mensen.

Werkwijze in het veld

In de eerste weken probeerde ik zoveel mogelijk mensen te spreken om daarmee een beeld te krijgen van de samenstelling van de vrijwillige remigranten. Daardoor kon er al vrij snel een eerste categorisering van respondenten gemaakt worden; oudere (bijna) pensioengerechtigden, jongere (vaak arbeidsongeschikte) werklozen, werkzame mannen (onder andere ondernemers) en vrouwen. Vrouwen noem ik hier apart vanwege het gender aspect. Een vergelijking tussen mannen en vrouwen leek me mogelijk interessant. De ouderen, arbeidsongeschikten en ondernemers die ik heb gesproken waren namelijk allemaal mannen. Wel zijn alle vrouwen die ik sprak tevens werkzaam. Ik liep echter vrij snel tegen de minder transparante migratiemotieven van de eerste gesproken vrouwen aan. Het bleek moeilijk vrijwillig gemigreerde vrouwen in de regio van Berkane te vinden, velen bleken voornamelijk naar Marokko gekomen om te trouwen. Dit bleek dan ook tijdens de gesprekken, waarbij in sommige gevallen gezegd werd dat men liever in Nederland was gebleven als er niet getrouwd hoefde te worden.

Uiteindelijk heb ik via het netwerk van de SSR in Rabat nog enkele vrijwillig geëmigreerde vrouwen en een enkele man gevonden. De interviews en gesprekken die ik daar had bleken van grote toegevoegde waarde. Enerzijds vanwege de hogeropgeleide en relatief jonge respondenten die ik daar aantrof, welke inhoudelijk gezien in sommige gevallen nieuwe diepgaande thema's aanboorden. En anderzijds vanwege het andere gebied, waar de mensen woonden en werkten, namelijk zakenstad nummer 1; Rabat. In vergelijking met plattelandsgemeente Berkane, is dat een wereld van verschil in de zin dat het een heel ander leven biedt.

Topiclijst Interviews

Bij de interviews is de volgende topiclijst gehanteerd. Deze garandeert de semi-gestructureerde aard van de interviews. De verschillende vragen en topics zijn flexibel ingezet tijdens de daadwerkelijke gesprekken.

Inleidend: Leven in Marokko:

- Hoe lang woont u (nu weer) in Marokko?
- Leefsituatie?
- Waar bent u in opgegroeid in Marokko, opleidingen etc.?

Leven in Nederland

- Wanneer bent u naar Nederland gekomen? Hoe oud was u toen?
- Waarom kwam u naar Nederland (algemeen, later in interview op terugkomen)?
- Waar heeft u gewoond?
- Wat heeft u in Nederland gedaan? Waar hield u zich mee bezig? (Opleiding, werk, gezin)
- Oftewel hoe zag uw leven eruit in NL?
- Waarom bent u niet in Nederland gebleven?

Beleving van de Nederlandse sociale context en Nederlands thuis

(Contacten met de maatschappij en de perceptie daarvan: gevoelens van discriminatie en uitsluiting op verschillende vlakken van de publieke ruimte, zoals op de arbeidsmarkt, op school, in de supermarkt of op straat)

- Wat voor contacten had u? NL vrienden, contact met de burens, collega's?
- Hoe vindt u dat mensen met elkaar omgaan in Nederland en heeft u daarin veranderingen bemerkt in de loop der jaren? Specifieker: Nederlanders en Marokkanen.
- Wat vond u van de 'Nederlanders' ?
- Wat vond u van de sfeer in Nederland? 'Gezelligheid'?
- Heeft u wel eens gemerkt anders behandeld te worden dan autochtone Nederlanders? Situaties?
- Waarom denkt u dat dit was? (rol uiterlijk? Taalkennis? Religieuze achtergrond)
- Voelde u zich prettig in Nederland? Op uw gemak? Waarom?
- Aanvullend: Wat vond u van de school waar u op zat, het werk dat u deed etc.?

Directe thuisgevoelens

- Voelde u zich thuis in Nederland? Waarom?
- Wat deed u om u thuis te voelen in NL?

Transnationale en onderlinge relaties

- In hoeverre had u contact met Marokko toen u in Nederland woonde? – Hoe verbaasde u dit contact?
- In hoeverre had u contact met andere Marokkaanse Nederlanders toen u in Nederland woonde? Ervaring? – Vakanties naar Marokko? Televisie: Schotelantenne? Eten en drinken, muziek. Etc.
- Maakten deze contacten het gemakkelijker om terug te keren naar Marokko?

Emigratie en Motieven: koppeling

- In hoeverre staat u nog achter uw aanvankelijke motief? Spijt? Verlangen naar NL?
- Hebben de behandeling in en contacten met de NL maatschappij bijgedragen aan uw motivatie om te emigreren? → ook de mate van direct thuisgevoel.

Perceptie van berichtgeving in media en politiek (meer sturend daarom aan het eind en optioneel:)

- Heeft u wel iets gelezen over Marokkanen en moslims in de krant of andere media?
- Wat vond u van de berichtgeving over Marokkanen en moslims in Nederland in de media?
- In hoeverre heeft u ervaring met uitingen over Marokkanen en moslims in de Nederlandse politiek?
- In hoeverre bent u bekend met Pim Fortuyn, Theo van Gogh, Geert Wilders en wat vindt u van deze mensen/gebeurtenissen?
- Wat voor invloed hebben negatieve uitlatingen in de politiek en media gehad op uw gevoel er in Nederland bij te horen?
- In hoeverre heeft u de indruk dat er kwaad gesproken wordt over Marokkanen in Nederlandse media? In hoeverre stoort u zich daaraan?
- Heeft u een verandering gemerkt na 11 september 2001 en de verschillende gebeurtenissen: moord Pim Fortuyn, Theo van Gogh?

Bijlage 4: Tabel met basisinformatie alle respondenten

Naam	Leeftijd	Huidige occupatie	Tijd in NL	Wanneer 'terug gekeerd'	Genoemde hoofdredenen
'Redouan'	56	Werkloos/gestopt	33 jaar	2006	Stress, werkloosheid, ouderdom
'Hamza'	52	Werkloos	+/- 30 jaar	2008	Geen baan meer kunnen krijgen in NL. Zat om werkloos thuis te zitten.
'Hicham'	48	Werkloos	21 jaar	2007	Idem.
'Farouk'	52	Werkloos/gestopt	27 jaar	2008	Fysieke Gezondheidsklachten
'Karim'	47	Werkloos/gestopt	+/- 20 jaar	2008	Fysieke Gezondheidsklachten
'Hakim'	73	Gepensioneerd	+/- 45 jaar	Pendelaar sinds 2008	Fysieke Gezondheidsklachten
'Jaafar'	63	Gestopt met werken	+/- 40 jaar	2009	Fysieke Gezondheidsklachten
'Fouad'	67	Gepensioneerd	27 jaar	1997	Fysieke Gezondheidsklachten
'Ghali'	68	Gepensioneerd	+/- 45 jaar	2007	Fysieke Gezondheidsklachten
'Yousef'	64	Gestopt met werken	37 jaar	2007	Fysieke Gezondheidsklachten
'Mounir'	55	Ondernemer	+/- 30 jaar	2008	Stress, drukte in NL vs ontspannen Marokko
'Toufik'	35	Werkzoekend	+/- 20 jaar	2009	Baan verloren in NL, geen hoop goede baan door slechte economie en beeldvorming.
'Wahid'	45	Ondernemer	+/- 20 jaar	2010	Werkloos in NL, gescheiden, ongelukkig.
'Brahim'	48	Ondernemer	30 jaar	2007	In Marokko meer mogelijkheden voor werk.
'Bilal'	50	Ondernemer	15 jaar	1990	Idem.
'Jamal'	40	Ondernemer	+/- 20 jaar	2002	Gehaastheid NL.
'Sharif'	53	Werkzaam in loondienst	25 jaar	2002	Nostalgie, werk. Geen negatieve push factor.
'Aicha'	24	Werkzaam in loondienst	24 jaar	2009	Werk, avontuur, ontspanning, herkenning
'Halima'	48	Ondernemer en werkzaam in loondienst	13 jaar	1981	Huwelijk
'Bouchra'	45	Werkzaam in loondienst	8 jaar	1983	Huwelijk
'Naima'	45	Ondernemer	1969-heden	Nog niet <i>gesettled</i>	Werk; onderneming
'Faiza'	40	Werkzaam in loondienst	7 jaar	2000	Huwelijk
'Dounia'	36	Werkzaam in loondienst	8 jaar	1998	Haar man gevolgd

Opmerking: de informatie in deze tabel geeft allerm minst de complexiteit van de levens van deze mensen en hun remigratiemotieven aan. De tabel beoogt slechts de onderzoekspopulatie in beeld te brengen.